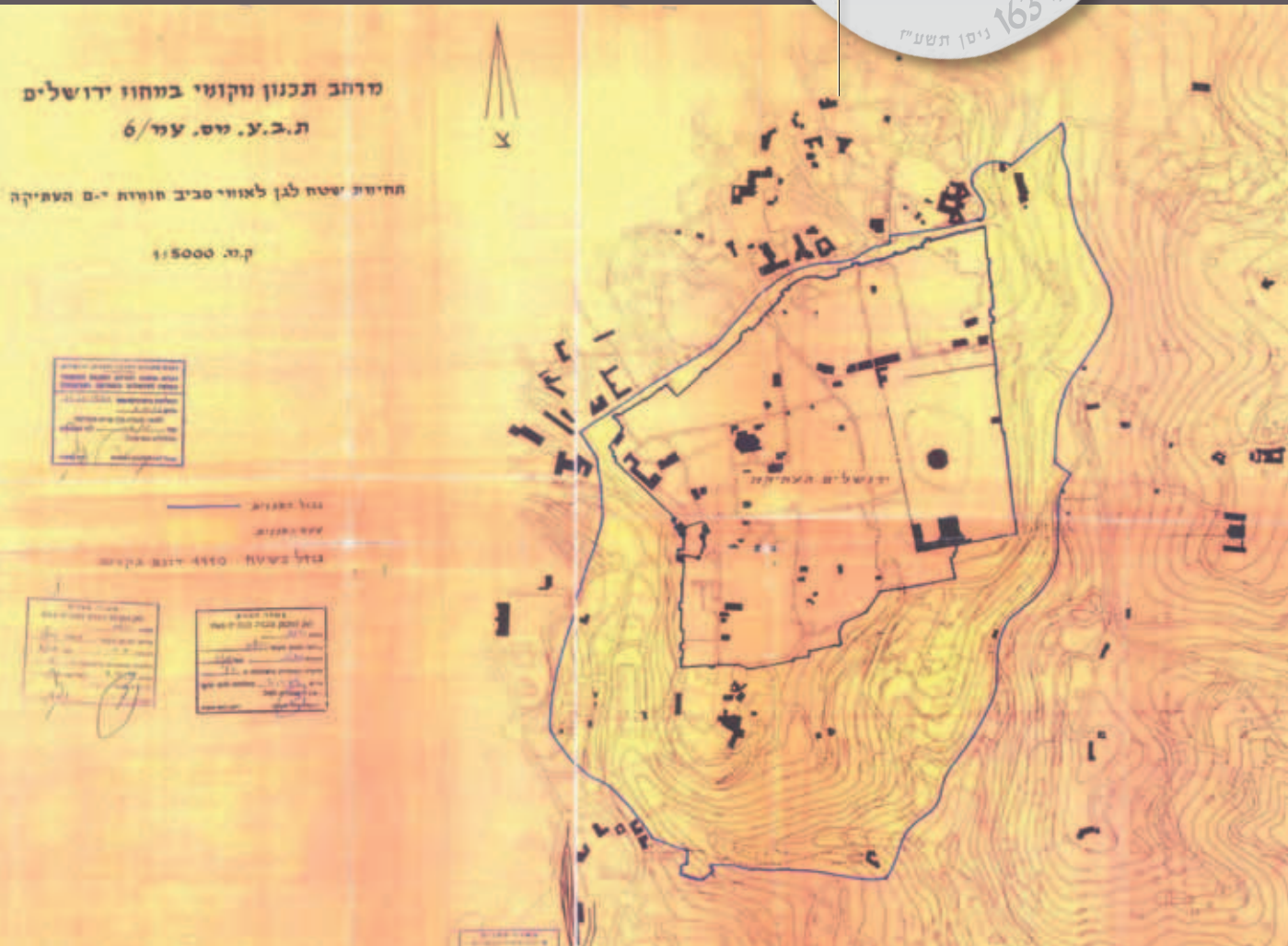

'הזדמנות היסטורית': נוף, ממלכתיות ותחרות בהקמת הגן הלאומי סובב חומות ירושלים, 1967-1969

שירה וילקוף
ואלונה נצן-שיפטן

'הזדמנות היסטורית': נוף, ממלכתיות ותחרות בהקמת הגן הלאומי סובב חומות ירושלים, 1967-1969

הקדמה

מאמר זה עוסק בתכנונו ובהקמתו של הגן הלאומי סובב חומות ירושלים בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים. עם כיבוש מזרח ירושלים ביוני 1967 החלו רשויות התכנון במדינה להתחרות על עיצוב מותה של 'העיר שחבורה לה יחדיו'. הנגישות הפתאומית של העיר העתיקה וסביבתה עוררה אופוריה בציבור הישראלי, שביקש לקרוא בנופים העתיקים את זהותו הלאומית. מאבק בין-ממסדי סוער התחולל על התכנון ועל השליטה באתרים הקדושים שבתוך העיר העתיקה, ובראשם הרובע היהודי והכותל המערבי.¹ אולם במקביל התנהל מאבק מרתק ויצרי נוסף, על תכנון השטחים שמחוץ לחומות, שטחי האגן ההיסטורי, המשופעים אתרי עבר ודת.²

בשער המאמר:
תשריט תכנית
עמ' 6, הקו הכחול
'לתחימת שטח לגן
לאומי סביב חומות
ירושלים'; אושרה
בוועדה המחוזית
באפריל 1969

התחרות על האזור שמחוץ לחומות ניטשה בין גופי התכנון והפיתוח החזקים במדינה. כשפרצה המלחמה כבר היו הגופים החזקים והמתוקצבים במדינה – העירייה בשיתוף משרד השיכון, משרד התחבורה ומנהל מקרקעי ישראל – אמונים על הכנת תכנית אב עירונית לירושלים. לאחר המלחמה ניצלו משרד הפנים, משרד הדתות וחברות ממשלתיות את השינוי הטריטוריאלי כדי להיכנס למעגל הפנימי של מעצבי המרחב המקודש.³ אולם באופן מפתיע דווקא רשות הגנים הלאומיים, רשות צעירה, קטנה ודלה במשאבים, היא שזכתה לניצחון מהיר וסוחף. בתוך שלושה חודשים וחצי בלבד, ב-21 בספטמבר 1967, אישרה ועדת שרים מיוחדת את הקמתו של הגן הלאומי

1 ראו למשל: ב' סליי, ר' קרק ונ' שובל, 'מורשת ומרחב בתכנון הרובע היהודי בירושלים ובשיוקומו 1967-1975', קתדרה, 148 (תמוז תשע"ג), עמ' 143-178; ד' בר ור' רובין, 'נוף במאבק: הרובע היהודי בעיר העתיקה של ירושלים אחרי שנת 1967', זמנים, 113 (חורף 2011), עמ' 78-89; א' נצן-שיפטן, "'יש אבנים עם לב אדם': על מונומנטים, מודרניזם ושימור בכותל המערבי, תיאוריה וביקורת, 38-39 (חורף 2011), עמ' 65-100; S. Ricca, *Reinventing Jerusalem: Israel's Reconstruction of the Jewish Quarter after 1967*, London 2007

2 האגן הטופוגרפי המקיף את העיר העתיקה מכונה גם האגן הקרוש, האגן ההיסטורי, האגן החזותי או אגן העיר העתיקה. במאמר נשתמש במונחים אלה לחלופין בהתאם להקשר. לדיון במדיניות באגן ההיסטורי בהקשרו הפוליטי והגאוגרפי ראו: ר' לפידות וא' רמון (עורכים), האגן ההיסטורי של ירושלים: בעיות וחלופות לפתרונן, ירושלים תשס"ז.

3 תכנית האב לירושלים הוכנה ביזמת עיריית ירושלים ובהשתתפות משרד השיכון, משרד התחבורה ומנהל מקרקעי ישראל, ומאוחר יותר הצטרף גם משרד הפנים. צוות התכנית בראשות האדריכלים האחים ציון, אביה השמשוני ויוסף שביד החל בהכנתה במחצית שנות השישים. תוצאות המלחמה האיצי את הגשת מסקנותיה העיקריות בשנת 1968. ראו: א' השמשוני, 'י' שביד וצ' השמשוני, תכנית אב ירושלים 1968, א-ב, ירושלים תשל"ג. לאחר המלחמה מיהרו המתכננים יעקב רש ואליעזר ברוצקוס ממשרד הפנים להציע תכנית רעיונית לאגן החזותי של העיר העתיקה. בעזרת תכנית זו זכה המשרד לכנן את 'האזור המיוחד' (תכנית עמ' 9 – תכנית מתאר לירושלים העתיקה וסביבתה) בהנהגתם של האדריכלים אריה ואלדר שרון ודוד אנטול ברוצקוס. תכנית זו הייתה בסיס לספרו של שרון: A. Sharon, *Planning Jerusalem: The Old City and Its Environs*, Jerusalem 1973. משרד השיכון מצדו לא ויתר על הרובע היהודי, משרד הדתות זכה ברחבת הכותל המערבי, וחברות ממשלתיות התחרו על תכנון פלחי העיר והחומותיה (לעיל, הערה 1).

סובב חומות ירושלים, המשתרע על שטח של כ-1,100 דונם מסביב לחומות, והמחבר בין ירושלים המזרחית למערבית.⁴

כיצד הצליחה רשות הגנים הלאומיים להשתלט על המרחב הסמלי של האגן ההיסטורי ולהפוך אותו לגן לאומי למרות התחרות העזה? המפתח לתשובה על שאלה זו הוא בשותפותם הפעילה של מומחי המרחב – מתכננים, אדריכלים ואדריכלי נוף – בעשייה הממסדית. מומחים אלה, אשר פעלו מתוקף הכשרתם המקצועית הייחודית ובשמה, השתתפו לטענתנו באופן פעיל בעיצוב הפוליטיקה של מרחב האגן הקדוש.⁵ נעקוב במאמר זה אחר שיתוף הפעולה שנרקם בין אנשי ממשל לאנשי מקצוע, ובפרט בין ראש העיר ירושלים טדי קולק ומנכ"ל רשות הגנים הלאומיים יעקב (יאן) ינאי, שהיו מ'נערי בן-גוריון', ובין אדריכל הנוף של הרשות אריה דביר, שהתאים את הידע החדשני שרכש באדריכלות נוף בארצות-הברית לתנאים החדשים שנוצרו בכירה. ידע זה תרם לכך שדווקא הרשות הייתה הראשונה שהעמידה תכנית ברורה, מקיפה ושיטתית לאזור כה רגיש בעיר הקדושה.

תכנית הגן הלאומי התבססה על רעיון מנדטורי ליצירת פארק טבעת מסביב לחומות, רעיון שמעולם לא יצא אל הפועל. בקרב הציבור הישראלי נחגג הגן כהישג לאומי, כהתגשמותו של 'חלום' מנדטורי לא ממומש.⁶ פרשה מכוננת זו של שינוי עירוני מקיף טרם זכתה לדיון מחקרי ראוי. מחד גיסא מחקרים רבים עסקו בתכנון הבריטי בירושלים, בפרט בעיר העתיקה ובסביבתה, ובתהליכי המודרניזציה העירוניים שהתחוללו בתקופת המנדט.⁷ מאידך גיסא מחקרים ומסמכי מדיניות רבים עסקו בהיבטים שונים של ההווה המסוכסך והפוליטיקה העירונית המורכבת בירושלים.⁸ אולם נראה כי החוליה המכרעת המחברת בין שתי התקופות הללו, בין התכנון הבריטי למפעל איחוד העיר הישראלי, טרם זכתה להערכה מחקרית מספקת. לטענתנו להחלטה על הקמת הגן הלאומי בימים הראשונים לאיחוד העיר השפעה מכרעת על עיצוב המרחב הפוליטי הטעון בלבה של ירושלים כיום.

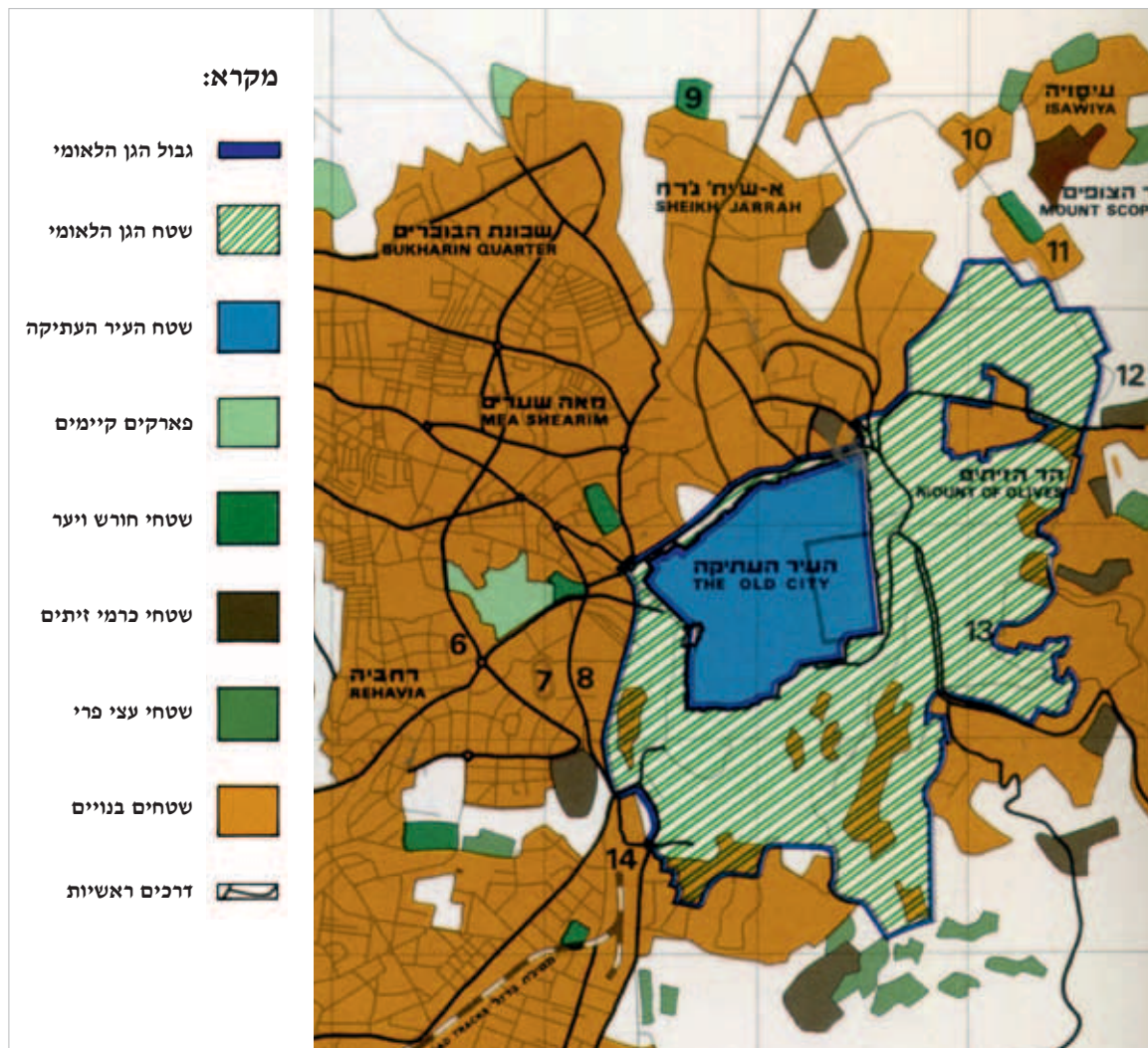
4 פרוטוקול ישיבה בענייני ירושלים, 21 בספטמבר 1967, אה"מ, גל-3847/5. ברבות הימים, זכתה התכנית לגושפנקא סטטוטורית בדמות 'תכנית עמ/6 – תחיתת שטח לגן לאומי סביב חומות ירושלים'.

5 לשיטתנו מקצועות אלה אינם כפופים אך ורק להיגיון דיסציפלינרי פנימי; מנגד, פעילותם אינה מצטמצמת לכדי הוצאה לפועל של החלטות פוליטיות חיצוניות לתחום. בורדייה הניח את התשתית התאורטית לדיון בקבוצות מקצועיות, בשדות מקצועיים ובזיקתם למערכות הפוליטיות-חברתיות הרחבות. ראו לדוגמה: פ' בורדייה, שאלות בסוציולוגיה, תרגם א' להב, תל אביב תשס"ה.

6 ד' קרויאנקר, ירושלים: המאבק על מבנה העיר וחזוניה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 176. קרויאנקר הגדיל ופסק כי הקמת הגן הייתה 'רגע היסטורי' ואחת מהחלטות התכנון החשובות ביותר שהתקבלו מאז 1967. על התמיכה הציבורית ראו למשל: י' חריף, 'שטח של "פארק לאומי" יקיף כל חומת העיר העתיקה בירושלים', מעריב, 26 בספטמבר 1967.

7 לדיון בהיבטים השונים של הפיתוח העירוני בירושלים המנדטורית ראו: י' בן-אריה (עורך), 'ירושלים בתקופת המנדט: העשייה והמורשת, ירושלים תשס"ג. ספרות המחקר על התכנון והאדריכלות הבריטיים בירושלים עשירה ביותר. ראו לדוגמה: B. Hyman, 'British Planners in Palestine, 1918-1936', Ph.D. dissertation, The Hebrew University of Jerusalem, 1994; R. Fuchs and G. Herbert, 'Representing Mandatory Palestine: Austen St. Barbe Harrison and the Representational Buildings of the British Mandate in Palestine, 1922-37', *Architectural History*, 43 (2000), pp. 281-333

8 בין היתר נחקרו היבטים משפטיים וגאוגרפיים-פוליטיים וסוגיות של אזרחות עירונית. ראו לדוגמה: פרסומי 'מכון ירושלים לחקר ישראל' (www.jiis.org.il); 'מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות' (www.fips.org.il); Conflict in Cities and the Contested State (http://www.conflictincities.org/CV-Wendy.html); The International Peace and Cooperation Center (IPCC, www.ipcc-jerusalem.org)

המאמר מתמקד אם כן בשעת האפס ההיסטורית שבה התחרו גופים שונים על שטחי האגן ההיסטורי, ובאופן שבו הוכרע גורלו של השטח כגן לאומי. בחלק הראשון נתאר את השתלשלות העניינים שהובילו להקמת הגן. נסקור את השנים שלפני המלחמה. נבחן את רשת הגורמים שפעלו בזירה הירושלמית, רשת אשר צמחה מתוך התחרות הממסדית על עיצוב הנוף הסמלי בשני העשורים הראשונים למדינה, ואת מעורבותה החריגה של רשות הגנים בעיצוב המורשת והנוף בירושלים. לאחר מכן נעקוב אחר השבועות הגורליים בקיץ 1967 שבמהלכם הפסידה רשות הגנים את השליטה על הכותל למחנה המפד"ל במשרד הדתות, מהלך שסלל את הדרך לשילוב כוחות בין אנשי ממשל לאנשי מקצוע ולהקמת הגן הלאומי.

הצעת מפת הגן הלאומי, 1969

בחלק השני נבחן את הידע המקצועי ואת תרומתו להטענת המרחב במשמעות לאומית. נדון באופן שבו מומש רעיון הפארק המנדטורי כגן לאומי בנסיבות ההיסטוריות החדשות. לבסוף נעסוק בשני אתרים, גיא בן הינום והכפר סילואן, שבהם נחשפים המתחים הגלומים בהוצאתו לפועל של חזון ירוק, מאחד ורציף בשטח עירוני מרובה שימושים ופרשנויות. המאמר מבוסס על מקורות ארכיוניים, על ראיונות עם אנשי מפתח וכן על עיתונות וספרות בנות התקופה. דגש מיוחד הושם על שילוב חומרים מקצועיים ראשוניים – מקורות חזותיים, קרטוגרפיים, תכנוניים ואדריכליים, המעמידים תמונה עמוקה ורבת ממדים של הכוחות שפעלו למימושו של הרגע ההיסטורי.⁹

לפני 1967: רשות הגנים הלאומיים ומפעל בינוי הבירה

התחלות: רשות הגנים הלאומיים

הקמת רשות הגנים הלאומיים בשנת 1963 חתמה תקופה סוערת בתחרות הממסדית על עיצוב המורשת הלאומית, תחרות שהתפתחה בעשור ומחצה הראשונים לקיום המדינה.¹⁰ בתקופה זו האיץ מפעל הקדמה והפיתוח הלאומי את הכשרתם של שטחי חקלאות, תעשייה ובניין, ואלה שינו לברי הכר את נופי הארץ. כמשקל נגד פעלו גופים ממסדיים-מקצועיים כגון משרדי הפנים והדתות, מחלקת העתיקות ורשות הגנים הלאומיים במטרה לעצב את מפת אתרי המורשת הלאומית. במוקד מאמציהם של גופים אלה עמד הפן המשלים של מפעל בינוי המדינה הפיזי, הווה אומר בינוי הלאום התרבותי – ניסוחו, הנכחתו והטמעתו של הסיפור הלאומי במרחב והגדרת הלאום כקולקטיב בעל הווה, עבר ועתיד משותפים.¹¹ הפרשנות שהעניקו גופים אלה לשרידי העבר והנוף הייתה

9 המאמר מבוסס על עבודת מוסמך של שירה וילקוף, שנכתבה בהנחיית פרופ' אלונה נצן-שיפטן, ושהוגשה לפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון – מכון טכנולוגי לישראל. למחקר המקיף על עיצובה המרחבי של ירושלים בשנים שלאחר 1967 ראו: A. Nitzan-Shifan, *Seizing Jerusalem: The Architectures of Unilateral Unification*, University of Minnesota Press, 2017. המחברות מודות לקרן הישראלית למדעים על תמיכתה במחקר זה. המחברות ערכו ראיונות עם אריה רביר, אדריכל נוף ומתכנן הגן הלאומי ברשות הגנים הלאומיים, יוני 2009 ויוני 2010; עוזי בנזימן, כתב 'הארץ' לענייני ירושלים דאז, אוגוסט 2010; יצחק (איציק) יעקבי, מנכ"ל החברה לפיתוח ירושלים דאז ועוזרו לשעבר של ראש העיר ירושלים טדי קולק, יולי 2009; מירון בנבנישתי, סגן ראש עיריית ירושלים דאז, מאי 2009; דוד לוינסון, סמנכ"ל רשות הגנים הלאומיים לשעבר, מאי 2010.

10 לסקירה המלאה ביותר על התחרות הממסדית בשני העשורים הראשונים ראו: 'כץ, לעצור את הדחפור: הקמתם של הכלים המוסדיים לשמירת ערכי הטבע, הנוף והמורשת ההיסטורית של מדינת ישראל, רמת גן תשס"ד. לפעילותו של משרד הדתות ראו: א' שחר וא' נצן-שיפטן, 'עולם מעגלי, עולם ישר זווית: בין תל חצור לקבר חוני המעגל', זהויות, 5 (תשע"ד), עמ' 101-134; ד' בר, לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל: 1948-1968, ירושלים תשס"ז. למהלכים שקדמו להקמת מחלקת העתיקות ראו: 'פורמן-נעמן, 'שימור והבניית המרחב הלאומי 1948-1967: מקרה המבחן של עכו העתיקה', עבודת מוסמך, הטכניון, תשס"ט.

11 על בינוי האומה התרבותי ראו למשל: Y. Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago, IL 1995; א' דון-יחיא, 'ממלכתיות ויהדות בהגותו ובמדיניותו של בן-גוריון', הציונות, יד (תשמ"ט), עמ' 51-88; מ' פייגה, 'הארכיאולוגיה ועיצוב המרחב הישראלי: כנסי החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה', הנ"ל וצ' שילוני (עורכים), קדרום לחפור בו: ארכיאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל, קריית שדה בוקר תשס"ח, עמ' 65-78.

מגוונת, לעתים עתירת סתירות, והדהדה בה הזיקה הפוליטית-אידאולוגית של מוקדי הכוח בגוף הממסדי.¹² באמצעות פעולות כגון איתור, תכנון ועיצוב של אתרים שימחישו משמעות לאומית, הטביעו מומחי המרחב – אדריכלים, מתכננים וארכאולוגים – את חותמם המקצועי על מפת המורשת הלאומית.¹³

היזמה להקמת רשות הגנים צמחה בשנות החמישים במעגל הקרוב ביותר לדוד בן-גוריון. בשנת 1956 הקים טדי קולק, מנכ"ל משרד ראש הממשלה הצעיר בממשלת בן-גוריון, את המחלקה לשיפור פני נוף הארץ ופיתוח אתרים היסטוריים ואתרים הקשורים במלחמת העצמאות (להלן: המחלקה) כיחידה עצמאית במשרד ראש הממשלה.¹⁴ בראש המחלקה העמיד קולק את איש אמונו יעקב (יאן) ינאי, מכרו מה'הגנה' וחבר בחוג 'נערי בן גוריון', קבוצת העילית הצעירה של מפא"י שטיפח 'הוקן'.¹⁵ לאחר שקיבל קולק מבן-גוריון 'יד חופשית וגיבוי מלא' לקידום נושאי התיירות וההסברה היקרים ללבו,¹⁶ הסתערו קולק וינאי בלהט הבן-גוריוני של כיבוש הקרקע על כיבוש משאבי העבר והנוף. משוחררים מכבלי מסגרת חוקית או פורמלית מחייבת, בראו השניים את תחומי אחריותם וקבעו את האתרים הראויים לחסות ממשלתית ואת אופן הטיפול בהם. בתוך שנים ספורות הם הקימו רשת ארצית אקלקטית של אתרי עבר ונוף.¹⁷ ארכאולוגים שהתרעמו לא אחת על פגיעה בממצאים עתיקים לטובת הכשרת אתרים קולטי קהל היו חסרי כוח פוליטי אל מול הצמד המקורב לבן-גוריון.¹⁸ 'חוק גנים לאומיים, שמורות טבע, התשכ"ג-1963' קיבע את המומנטום של מנגנון קולק-ינאי.¹⁹ בעקבות חקיקת החוק הוסבה המחלקה לרשות ממשלתית עצמאית, רשות הגנים הלאומיים, וינאי

12 הרוגמה המובהקת לפרשנות מתחרה הייתה מפת המקומות הקדושים שיצר משרד הדתות, שהיה בשליטת המפד"ל. במפה זו ביכרו להבליט את המורשת הדתית ואת המסורות הפולקלוריסטיות על פני סמלי החילוניות הממלכתית מבית מדרשו של בן-גוריון. ראו: בר (לעיל, הערה 10); שחר ונצן-שיפטן (לעיל, הערה 10).

13 משרד הדתות הסתייע בשירותיו של האדריכל הדתי-לאומי מאיר בן-אורי. ברשות הגנים פעל בשנותיה הראשונות מקס טנא (דן טנאי) כאדריכל חיצוני, ומאוחר יותר גויס רביר לשורותיה. על מחלקת העתיקות בראשיתה ניצח ביד רמה הארכאולוג שמואל ייבין.

14 קולק ניצל משבר קואליציוני, יזם את ביטול מרכז התיירות במשרד התעשייה, שהיה מזוהה עם ה'ציונים הכלליים', והקים במקומו מנגנון שהיה כפוף אליו ישירות במשרד ראש הממשלה, ושכלל גם את החברה הממשלתית לתיירות. להרחבה ראו: כץ (לעיל, הערה 10), עמ' 74-80.

15 יעקב ינאי, שהיגר לארץ מפולין בשנות השלושים והשתקע בירושלים בשנות העשרים לחייו, השתלב בתוך זמן קצר בעמדות מובילות ב'הגנה'. בשנות הארבעים המוקדמות מונה לשליש האישי של ראש המפקדה הארצית של ה'הגנה' משה סנה. בשנת 1945 מונה לראש שירות הקשר השלישי, וניהל את מערך הקשר בימי הקמת המדינה עד פרישתו מצה"ל בנובמבר 1949. ינאי החזיק בתפקיד מנכ"ל רשות הגנים הלאומיים עד פרישתו לגמלאות בשנות השמונים. הכינוי יאן, שבו דבק גם בשנות פעילותו ברשות הגנים, היה כינוי המחתרתי מתקופת פעילותו ב'הגנה'. על פעילותו ב'הגנה' ראו: תוספות לפרשת ירושלים 1936-1941, 14 בפברואר 1960, את"ה, 24.27.

16 ט' קולק וע' קולק, ירושלים אחת: סיפור חיים, תל אביב תשל"ט, עמ' 138.

17 על פעילות המחלקה ראו: כץ (לעיל, הערה 10), עמ' 74-111.

18 ריאיון עם לוינסון (לעיל, הערה 9); כץ (שם), עמ' 92.

19 במקור נועד החוק להסדיר את הטיפול בשימור הטבע, הנוף ואתרי העבר ולהקים גוף סטטוטורי מרכזי לביצוע מטרה זו. אולם כתוצאה ממאבקי כוח מרים שניטשו בין מנגנון קולק במשרד ראש הממשלה ובין המדור לשמירה על הטבע במשרד החקלאות (המזוהה עם אנשי החברה להגנת הטבע) הוקמו שני גופים בעלי סמכויות שונות, והרעיון להקמת רשות אחת מרכזית נזנח. להרחבה ראו: כץ (שם), עמ' 47-58; 112-128; א' טל, הסביבה בישראל: משאבי טבע, משברים, מאבקים ומדיניות – מראשית הציונות ועד המאה ה'21, תל אביב תשס"ו, עמ' 223-235.

מונה למנכ"ל. על הרשות הוטלה האחריות לטיפול בשטחים המוכרזים כגנים לאומיים, קטגוריה משפטית חדשה אשר העניקה לרשות סמכויות פעולה וניהול נרחבות בשטחים אלה.²⁰ מעמדם של שטחים מוכרזים הובטח לטווח הארוך על ידי נהלים בחוק שהקשו לבטל את ההכרזה. כך בתוך פחות מעשור זכה מה שהחל כגוף אד-הוק וכ'שיגעון' פרטי של קולק במשרד ראש הממשלה, למעמד של רשות ממלכתית אוטונומית האחראית לרשת ארצית של אתרי עבר ונוף.

בשנת 1963, סמוך לחקיקת החוק, השתלב בפעם הראשונה כוח עזר מקצועי בשורות המנגנון. הפיכת המחלקה לרשות ממשלתית דרשה מומחיות מקצועית שתסייע במשימה הלאומית, ואל הדגל נקרא אדריכל הנוף אריה דביר. הקשר בין ינאי לדביר נוצר לראשונה בראשית שנות השישים במסגרת ההכנות להעברת 'חוק גנים לאומיים, שמורות טבע, התשכ"ג-1963'. ינאי נסע לארצות-הברית כדי ללמוד את תפיסת הפארקים הלאומיים האמריקנית, ופגש שם את דביר, אדריכל נוף צעיר שהשתלם אצל אדריכלי נוף שהניעו מהפך דורי בתחומם.²¹ עם שובו של דביר לארץ קלט אותו ינאי במחלקה כאיש המקצוע היחיד במנגנון הזעיר, שמנה שבעה אנשים.²² דביר השתלב היטב במפעל הבן-גוריוניסטי. הייתה זו אכסניה מקצועית שאפשרה לו ליישם את תפיסתו המקצועית החדשה.²³ הוא ראה את הציווי הציוני 'נלבישך שלמת בטון ומלט' כאנכרוניסטי, וביקש לקדם אתיקה של תכנון נופי שבמרכזה ערכי המקום והאדם, ברוח החידושים האחרונים בשדה אדריכלות הנוף הבין-לאומי.

בינוי בירה

עם היבחרו של קולק לראשות עיריית ירושלים, בנובמבר 1965, הוא פתח בתהליך מואץ של בינוי בירה על מנת להעמיד את ירושלים הענייה והחצויה בשורה אחת עם בירות העולם המפותחות והמתקדמות.²⁴ בד בבד פעל קולק לעידוד התיירות ולפיתוח משאביה הסמליים וההיסטוריים של העיר. לשם כך ביקש להפעיל את רשות הגנים הלאומיים בשטחי השיפוט העירוני בנוסף על תפקידה הממלכתי בהסדרת הגנים המוכרזים.

היה זה חלק ממהלך רחב להקמת רשת ארגונים עירוניים שסייעו לקולק ליצור מידה מסוימת של אוטונומיה ניהולית וכספית במטרה לעקוף את התלות בחסדי השלטון המרכזי. בשנת 1966 הקים קולק שני גופים לקידום מיזמים עירוניים: את 'הקרן לירושלים' כזרוע הפיננסית לגיוס תרומות

20 החוק הגדיר לראשונה שני מעמדות סטטוטוריים – גן לאומי ושמורת טבע – שלשימור משאבי טבע, עבר ונוף יש בהם קדימות על פני כל שימוש אחר. לעומת ההגדרה המצומצמת של שמורת טבע, ההגדרה העמומה והרחבה של גן לאומי, 'שטח ששר הפנים הכריז עליו ברשומות שהוא גן לאומי', נתנה יתרון לרשות ואפשרה לה להמשיך לפעול כבעבר במגוון אתרים רחב.

21 ריאיון עם דביר, 2009 (לעיל, הערה 9).

22 שם. באתרים שהיה בהם צורך בהתערבות אדריכלית נהגו במחלקה, ולאחר מכן ברשות, לשכור את שירותיו של האדריכל התל אביבי טנאי. ראו לעיל, הערה 13.

23 דביר, שבחר להישאר בממסד ולא פנה למגזר הפרטי כמקובל, החזיק במשרה זו עד פרישתו לגמלאות.

24 על ירושלים בשני העשורים הראשונים לקיום המדינה ראו: 'בן-אריה וא' וגר, 'שלבים בבנייתה והתפתחותה של ירושלים הישראלית בין השנים 1948-1967', א' בראלי (עורך), ירושלים החצויה 1948-1967 (עידן, 18), ירושלים תשנ"ה, עמ' 91-114.

מחוץ לארץ ואת 'החברה לפיתוח מזרח ירושלים' כזרוע הביצועית.²⁵ אליהם צירף את רשות הגנים, כזרוע האמונה על שיקום ופיתוח של אתרי מורשת היסטוריים. באמצעות שלושת הגופים הללו ניגש למלאכת עיצוב מפת התרבות של הבירה וחשיפת מכמניה ההיסטוריים.²⁶

שלא כשני הגופים העירוניים, מנדט הפעולה החוקי של הרשות הוגבל לשטחים שהוכרו כגנים לאומיים. לפיכך נדרש קולק לאישור מיוחד כדי להפעילה בשטחי השיפוט העירוניים. בשלהי יוני 1966, ימים ספורים לאחר הקמת 'הקרן לירושלים', שיגר מכתב אל ראש הממשלה לוי אשכול במטרה להסדיר את מעורבות רשות הגנים בירושלים.²⁷ קולק הדגיש במכתב את הידע המקצועי והניסיון המיוחד שצברה הרשות 'במשך 10 שנות קיומה' (מניין השנים מאז שהקים את המחלקה לשיפור אתרים), וטען שאמנם 'רשות הגנים לא עוסקת באתרים ופארקים הנמצאים בתחום שיפוטן של ערים', אך האם בעניין ירושלים לא ניתן 'לעשות יוצא מן הכלל בדומה לנהוג בארצות הברית, איפה שרשות הגנים הארצית מטפלת באתרים ובגנים של וושינגטון הבירה?' בשם המיזם הממלכתי של בניו בירה ו'למען יפיה של ירושלים', הוא ביקש אפוא לאפשר לגוף המורשת הלאומית לחרוג מתפקידו הסטטוטורי (החוקי) ולתעדף שטחים עירוניים. אופייה ההיסטורי והתרבותי של העיר הצדיק לטענתו חריגה זו. האישור הגורף אכן הגיע ממשרד ראש הממשלה שבועיים אחר כך, בחודש יולי 1966.²⁸

אישור זה הפך לקלף מרכזי במאמציו של קולק להעביר לידי רשות הגנים את האחריות לנכסים ההיסטוריים בירושלים המזרחית פחות משנה לאחר מכן.

יוני 1967 – המאבק על הכותל

עד יוני 1967 היה בירושלים הישראלית מבחר מצומצם ביותר של אתרים היסטוריים.²⁹ אולם המלחמה שינתה את מפת אתרי המורשת לבלי הכר. כעת הפכו האתרים הקדושים שמעבר לגבול ממשיים – חומר גלם סמלי לאיחוד העם עם עברו. העירייה בראשות קולק ורשות הגנים בראשות ינאי ראו עצמם כבעלי הבית הטבעיים באתר החשוב ביותר לעם היהודי, ורצו להכשירו בהתאם כמונומנט היסטורי-לאומי. הם ביקשו להפעיל ככותל המערבי את דפוס הפעולה האוטונומי שהורגלו אליו משנות החמישים – איתור, עיצוב והכשרה של האתר הלאומי למבקרים ברוח הממלכתיות הבין-גוררנית. אמונים על מלאכתם דאגו ליצור עובדות בשטח במהירות שיא.

25 'החברה לפיתוח מזרח ירושלים' הוקמה ב־20 באפריל 1966 בשיתוף עם משרד התיירות, ומטרתה הייתה לפתח את הצד המזרחי של ירושלים החצויה – אזורי קו התפר לאורך החומות. 'הקרן לירושלים' הוקמה כחודשיים אחר כך, ב־30 ביוני 1966.

26 בשנים שלאחר מכן פעלו שלושת הגופים, שאישו בידי אנשי אמונו של קולק, בשיתוף פעולה הדוק על מיזמים עירוניים שונים, וקולק ניצח על המלככה. אחד המיזמים הראשונים, שסלל את הדרך להמשך, היה הקמת 'תאטרון החאן'. לתכתובת ענפה בעניין זה ראו: אה"מ גל-3847/6; גל-3847/1.

27 קולק אל אשכול, 4 ביולי 1966, אה"מ, גל-3847/6. למעשה, הרשות פעלה עוד קודם לכן בירושלים. ראו התכתבויות באה"מ גל-3836/11; גל-3847/1.

28 א' יפה אל ינאי, 24 ביולי 1966, אה"מ, גל-3847/6. בשנים הבאות הפעיל קולק את הרשות בבירה גם בתכנון נופי של כבישי קריית הממשלה. ראו התכתבויות באה"מ גל-3847/6.

29 דגש רב הושם על הכפרים הפלסטינים המרוקנים מתושביהם בפאתי ירושלים, כדוגמת ליפתא ועין כרם. חומר ארכיוני רב בעניין זה ראו באה"מ גל-3836/11; גל-3847/1.

יום לאחר כיבוש ירושלים, בעוד המלחמה נמשכת בחזיתות הדרום והצפון, הגיע בן-גוריון אל הסמטה הצרה שלמרגלות הכותל. הוא היה מלווה בינאי, בבני הזוג טדי ותמר קולק ובפילנתרופים זרים. בן-גוריון, כתב עוזי בניזימן, פרץ בככי מול הקיר המקודש.³⁰ הוא הביע בפני ינאי, מתוקף תפקידו כאחראי לאתרי המורשת הלאומית, את מורת רוחו מבית כיסא שניצב ליד הכותל. ינאי ניגש מיד אל קולק: "צריך לנקות את השטח, צריך לתת לכותל צורה". קולק: "אעשה זאת, צריך לדבר עם הצבא".³¹ בימים הבאים הכשיר קולק את הקרקע עבור רשות הגנים הלאומיים, הכשרה פיזית ופורמלית. שיאו של מהלך זה היה המבצע החשאי להריסת רובע המוגרבים וליצירת רחבה למרגלות הכותל, שנעשה ללא אישור רשמי מהדרג המדיני.³² במהלך ההכנות שקדמו למבצע בלטה מעורבותו של ינאי כמי שהאחריות למקום תימסר לידי. נוסף על אנשי צבא ואקדמיה בכירים הוכנס גם ינאי בסוד העניינים והשתתף בשורת התיאומים הקדחתניים שקדמו למבצע הריסת רובע המוגרבים.³³ עדות למעורבותו של ינאי בימים הדרמטיים הללו נמצאת בתיקי הרשות בארכיון המדינה, ששמורות בהם בקפידה תכניות הריסת השכונה.

במוצאי שבת ה-10 ביוני 1967 'עלו' דחפורי איגוד הקבלנים והבונים הירושלמים 'על רובע המוגרבים, בו התגוררו כ-108 משפחות. עד הבוקר כבר נוצרה מציאות היסטורית חדשה: במקומה של רצועה צרה ברוחב 3.6 מטר, נפרשה אל מול הכותל רחבה של 5 דונם.³⁴

לאחר יצירת הרחבה פעל קולק להסדיר פורמלית את העברת הסמכויות לידי של ינאי. לשם כך גייס את המנדט שהעניק ראש הממשלה אשכול בקיץ 1966 למעורבות הרשות בכירה. עתה, טען קולק, מקבל ההסדר 'משנה תוקף וחשיבות'.³⁵ בתוך שבוע מסיום המלחמה השיג קולק את אישורו של השלטון הצבאי למנות את ינאי לאחראי על תכנון של שיפורים, שפוצים ורקונסטרוקציות של האתרים ההיסטוריים, המקומות הקדושים וגנים לאומיים [כך במקור] של העיר ירושלים – ואחזקתם.³⁶ ינאי, כבעל הבית המיועד, החל מיד לבחון פעולות שונות לטיפול באתר.³⁷

30 ע' בניזימן, ירושלים, עיר ללא חומה, ירושלים תשל"ג, עמ' 38.

31 שם.

32 התשובה על השאלה מי נתן את ההוראה נותרה עמומה, אולם מעדויות שונות ברורה הדומיננטיות של קולק בעניין זה. בניזימן כתב כי 'מילא תפקיד מרכזי בגיבוש ההחלטה ובארגון הוצאתה אל הפועל' (בניזימן [שם], עמ' 40). קולק עצמו טען כי הוא זה שיוס את הרעיון. ראו: קולק וקולק (לעיל, הערה 16), עמ' 211. עוזי נרקיס לעומת זאת טען כי הרעיון התגלגל בינו לבין שלמה להט, ושרק לאחר מכן פנו אל קולק למימושו. ראו: ע' נרקיס, חייל של ירושלים, תל אביב תשנ"א, עמ' 213-214. מכל מקום מירון בנבנישתי סיכם כי 'רבים הם המבקשים זכות יוצרים על העלאת ההצעה, אולם כפי הנראה צצה ועלתה במוחם של כמה אנשים בעת ובעונה אחת [...] יהיה יוזמה של ההצעה מי שהיה, היא קיבלה את אישורו של שר הבטחון [דיין] ונמסרה לתכנון וביצוע לידי ראש העיר טדי קולק שהתנדב לכך' (מ' בנבנישתי, מול החומה הסגורה: ירושלים החצויה והמאוחדת, ירושלים תשל"ג, עמ' 136).

33 ראו למשל: סיכום פגישה של ראש העיר ירושלים ואלוף פיקוד המרכז, 9 ביוני 1967, אהע"י, 1210 2/22/6. לתיאור ההכנות למבצע ההריסה ולמעורבות ינאי בהן ראו: ש' וילקוף, "הזדמנות היסטורית": תכנון והקמת גן לאומי "סוכב חומות ירושלים", 1970-1967, עבודת מוסמך, הטכניון, תשע"א, עמ' 41-47.

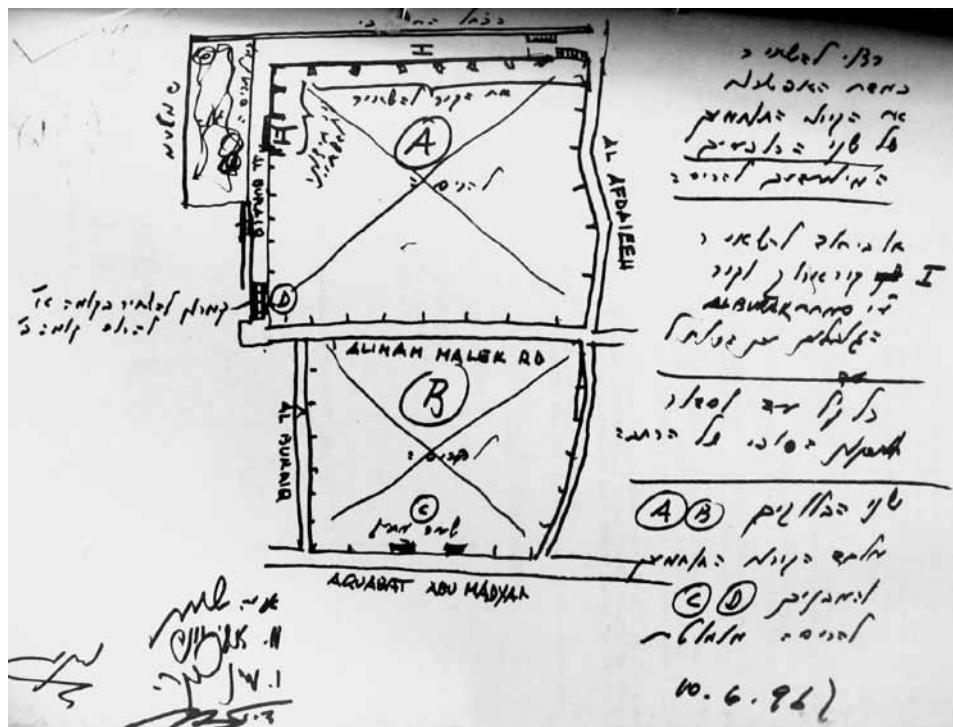
34 בנבנישתי (לעיל, הערה 32), עמ' 137. על מבצע ההריסה ראו: בניזימן (לעיל, הערה 30), עמ' 37-43; בנבנישתי, שם, עמ' 136-139.

35 קולק אל ינאי, 11 ביוני 1967, אה"מ, גל-3847/6.

36 מינוי מאת להט, 16 ביוני 1967, אה"מ, גל-3847/5; וראו סיכום פגישות מאת קולק אל נרקיס, 15 ביוני 1967, אה"מ,

1210 2/22/6; דיין אל ינאי, 20 ביוני 1967, אה"מ, גל-3845/3.

37 ראו למשל: ינאי אל שפירא, 23 ביוני 1967, אה"מ, גל-3847/4.

תכנית הריסת רובע המוגרבים כפי שנמצאה בתיקי רשות הגנים הלאומיים, בין החתומים עליה אריה שרון, מיכאל אבי-יונה, יוחנן מייצקר ויעקב ינאי, 10 ביוני 1967 (באדיבות ארכיון המדינה)

כידוע הסתיימה ההבטחה ההיסטורית במפח נפש. למרות היתרון הראשוני, תמיכת צמרת השלטון והצבא, ולמרות המאבק העיקש שניהלה הרשות בשבועות הבאים, ב-13 ביולי 1967 העביר אלוף פיקוד המרכז עוזי נרקיס בטקס חגיגי את האחריות לכותל לידי משרד הדתות.³⁸ הנכס הלאומי היקר ביותר הפך מאתר ביקור לאומי, מונומנט מובהק של הישראליות החילונית, לאתר תפילה ובית כנסת פתוח. ראש הממשלה אשכול, שמסר את הטיפול ברחבת הכותל לידי משרד הדתות, ידע על מאמצי הרשות בימים הראשונים, ולכן התריס כנגד חוסר הצדק כלפיה כשהתרעם בפני שר הדתות זרח ורהפטיג: 'רשות הגנים הכינה עבורך את רחבת הכותל ואתה שולל מהם את ההזדמנות לגבש את צורתה'.³⁹

'פארק לתפארת'

כעשרה ימים לאחר סיום המלחמה, בצלו של מאבק האיתנים על הכותל, עלו יחדיו לירושלים אריה שרון, מבכירי האדריכלים הישראלים ומי שכיהן באותם ימים כראש מליאת מועצת הגנים הלאומיים

38 בניזמן תלה את ניצחוננו של משרד הדתות בהתחייבות של ראש הממשלה אשכול לשר הדתות של המפד"ל בבוקרו של יום כיבוש הכותל. ראו: בניזמן (לעיל, הערה 30), עמ' 158. על רחבת הכותל כזירת התנגשות בין המחנה הדתי לחילוני ראו: נצן-שיפטן (לעיל, הערה 1).

39 בניזמן (שם).

ושמורות הטבע, ינאי, מנכ"ל רשות הגנים הלאומיים, ודביר, אדריכל הנוף הצעיר של הרשות. דביר תיאר כיצד התקבל במהלך הנסיעה הרעיון שהציע לפארק מסביב לחומות:

מאיזשהו מקום משער הגיא עד ירושלים היו לי בערך עשרים דקות... סיפרתי על הרעיון. רצה הגורל, אני לא יודע, אולי היה בזה איזשהו קסם... אולי הקרקע הייתה כשרה וכו'. אמרו ינאי ושרון: 'אנחנו הולכים עכשיו לטדי קולק, בוא נציג לו את זה'. טדי קולק הקשיב, גמר סיגר, אמר: 'בסדר, בוא נרים טלפון לאשכול [נהגה במלעיל] [...] אשכול מאד התלהב, אמר: 'אני בעד', והעביר את זה מיד לוועדת שרים לענייני ירושלים והם אישרו את זה. פתאום בתוך שבועיים או משהו כזה הייתה החלטה מאושרת על גן לאומי. בניגוד לכל הרוטינה [התכנונית], בניגוד לכל הדברים [ההליך התכנון הסטטוטורי].⁴⁰

המהירות שבה התגלגל רעיונו של דביר איש המקצוע לשולחנו של ראש הממשלה אשכול ממחישה את שיתוף הפעולה האפקטיווי בין הכוחות הפוליטיים לגורמים המקצועיים ואת זיקתו למערך הבריאות הפוליטיות. לא בכדי קולק אך 'גמר סיגר' והתקשר אל אשכול, כפי שהעיד דביר. על רקע התחרות על אתרי העיר העתיקה התפרש הרעיון של דביר להקמת פארק לאומי באגן ההיסטורי כהזדמנות לפרוס את השפעתו של קולק על אזור נרחב בעל חשיבות נופית, אסתטית ותרבותית ממדרגה ראשונה.

בחודשים הבאים הסתמנה חלוקה טריטוריאלית בין רשויות הפיתוח, ובראשן משרד השיכון, לבין רשויות האמונות על שימור ערכיה הסמליים והנופיים של ירושלים, ובראשן משרד הפנים ועיריית ירושלים.⁴¹ משרד השיכון לטש עיניו אל האדמות במזרח ירושלים שיועדו להתיישבות יהודית נרחבת ואל הרובע היהודי בעיר העתיקה,⁴² ואילו קולק ומתכנני משרד הפנים התמקדו באגן ההיסטורי סביב העיר העתיקה. בספטמבר 1967 הפקיע משרד הפנים מידי העירייה את סמכויות התכנון בעיר העתיקה ובסביבתה, למרות מחאותיו הנמרצות והמתוקשרות של קולק.⁴³ צוות תכנון מיוחד, אשר כלל את האדריכלים אריה ואלדר שרון ודוד אנטול ברוצקוס, מונה להכין תכנית לאזור נרחב (תכנית עמ/9) שכלל גם את השטחים הרגישים מסביב לחומות, אשר סומנו על ידי רשות הגנים כשטחי הגן הלאומי העתידי.⁴⁴ בעיני קולק גן לאומי היה הפתרון הממלכתי המיטבי שיאפשר לו לבסס את אחיזתו במרחב העירוני המקודש. הוצאת שטחים אלה מידי משרד הפנים ומסירתם לידי אנשי אמונו ברשות הגנים הלאומיים אפשרו לו דריסת רגל בתכנון האגן ההיסטורי וגישה למשאבים ממלכתיים.⁴⁵

40 ריאיון עם דביר, 2009 (לעיל, הערה 9).

41 ראו לעיל, הערה 3.

42 על התחרות הממסדית בעיר העתיקה לאחר 1967 ראו לעיל, הערה 1.

43 ראו למשל: ע' בנוזמן, 'מסתבכת שאלת תיכנון מזרח ירושלים: אגף העתיקות תובע פיקוח על הבניה בעיר העתיקה בהיותה אתר היסטורי', הארץ, 13 בספטמבר 1967.

44 תכנית עמ/9 נערכה בשנת 1970 ואושרה בשנת 1976. ראו לעיל, הערה 3. אף ששתי התכניות כיוונו לשימור, בפועל היו מאבקי כוח בין שני הצוותים על סמכויות התכנון בשטחי הגן הלאומי, והם נמשכו עד האישור הסטטוטורי של הגן הלאומי (תכנית עמ/6) באפריל 1969. המחלוקת הגיעה לשיא במהלך קיץ 1968, ובהתערבות קולק נחתם בין שני הצדדים זיכרון דברים בדבר חלוקת הסמכויות. ראו למשל: ינאי אל שרון, 23 ביוני 1968, אה"מ, גל-3834/10; שרון וד"א ברוצקוס אל קולק, 27 ביוני 1967, שם.

45 שטח זה הפך לחלק מהותי ממפעל 'מייל התרבות', מפעל עירוני שטיפח קולק בעשרים וחמש שנות כהונתו הבאות. 'מייל התרבות', המשתרע בין שער יפו ל'תאטרון ירושלים', כולל פסיפס של מוסדות תרבות, חינוך, פנאי ופארקים,

פגישת עבודה
בהשתתפות טדי
קולק (מימין),
אריה שרון
(משמאל) ויעקב
ינאי (מימין
לשרון), שלהי
שנות השישים
(אוסף אריה שרון,
באדיבות יעל אלוני)

בדומה לקולק הפוליטיקאי היה אדריכל הנוף דביר להוט לקבל את השטח לידיו. דביר היה בין האלפים מוכי האופוריה שגדשו את העיר העתיקה ימים ספורים לאחר המלחמה.⁴⁶ שיכור מן המפגש עם העיר העתיקה ואתריה החל לרקום במוחו את התכנית לפארק מיד עם שובו לביתו. עבורו הייתה זו לא פחות מ'הזדמנות היסטורית' [שבה] צריך לשים את הדברים [פרוצדורות] בצד [...] לעשות משהו שבעוד חודשים או זמן קצר הוא לא יחזור אולי לאיזה אלף, אלפיים, שלושת אלפים שנה.⁴⁷ דביר לא התכוון לתת להזדמנות לחמוק. כבר היו מאחוריו ארבע שנות ניסיון בנבכי הביורוקרטיה הישראלית, בין השאר בתכנון הגן הלאומי הר הכרמל ובהכרזה המורכבת עליו.⁴⁸ לכן הוביל מאחורי הקלעים מהלך חפוז לקיצור הליך ההכרזה רב השנים שנקבע בחוק.⁴⁹ הוא עקף את מוסדות התכנון ונאחז באישורו העקרוני של ראש הממשלה אשכול כדי להעמיד לפניהם עובדה מוגמרת. הצעד היה

והוא עמד בלב החזון של קולק לטיפוח יופייה של ירושלים ולהפיכתה למוקד תרבותי-היסטורי בין-לאומי. להרחבה ראו לעיל, הערה 9.

46 ריאיון עם דביר, 2009 (לעיל, הערה 9).

47 שם.

48 הטיפול הסטטוטורי כלל בין היתר התמודדות סבוכה עם בעלויות הקרקע והפרדת רשויות עם רשות שמורות הטבע. ריאיון עם דביר, 2009 (שם).

49 על פי החוק ההכרזה אפשרית רק לאחר שאושר הייעוד הסטטוטורי של השטח בתכנית בניין עיר, מה שחייב את אישורן של ועדות התכנון המקומית והמחוזית הרלוונטיות. ההכרזה הייתה טעונה גם אישור של משרד הרתות ומחלקת העתיקות.

בוטה: רשות הגנים ביקשה לא רק להפקיע את תכנונו של שטח מרובה שימושים בטבורה של עיר – פעולה שחרגה מאופי פעילותה באתרי עבר ונוף מחוץ לשטחים מיושבים – אלא גם לדלג מעל הגופים הנוגעים בדבר על פי החוק.

בידיעה שהתלהבות ראש הממשלה עשויה לדרוך, דחף דביר בקיץ 1967 במלוא המרץ את קידומה הסטטוטורי של התכנית.⁵⁰ במבט רטרופקטיבי הוא זקף את ההישג הביורוקרטי לזכות

המחטף התכנוני ושיתוף הפעולה המוצלח עם אנשי המעש הפוליטיים.⁵¹ 'המזל הוא [שהיה] טדי קולק... הפקידים היו עדיין מבלבלים והמערכת עוד לא הייתה מאורגנת מכדי להתנגד', העיד.⁵²

בחודש יולי, לאחר שהאתרים בעיר העתיקה ירדו סופית מסדר יומה של הרשות, החלו יגאל ידן, ראש רשות הגנים הלאומיים, קולק וינאי לקדם אצל ראש הממשלה אשכול את המהלך להקמת פארק טבעת מסביב לחומות כ'מונומנט לאומי, שנועד לעמוד לרשות העם כולו'.⁵³

לקראת הדיון המכריע בממשלה האציל קולק לרשות הגנים סמכויות עירוניות.⁵⁴ היה זה ויתור לכאורה וצעד חריג ביותר של ראש עירייה שהסכים להעניק לרשות ממלכתית שטחים

עירוניים. אולם בפועל גיוס המעמד הממלכתי של גן לאומי הקנה לחזית המשותפת של קולק ושל רשות הגנים סמכויות פעולה וניהול נרחבות והבטיח את מעמדו של השטח לטווח ארוך, בשל הקשיים שמציב החוק להפיכת ההכרזה (מעמד זה הוא בתוקף עד היום). דביר מצדו נתן לידן וינאי מסמך עקרוני מגובש, תרשימים ומפת גבולות מוצעת.⁵⁵ מצוידים במסמכים משפטיים ובמפות מפורטות באו השניים לישיבת השרים המיוחדת לענייני ירושלים שהתקיימה ב-21 בספטמבר 1967. התכנית אושרה במהלך הישיבה, וידן, שהציג את התכנית, הכריז חגיגית כי ב'תוך שנתיים-שלוש יושג משהו לתפארת'.⁵⁶ כך בפרק זמן של כשלושה חודשים מסיום המלחמה הפך הגן הלאומי לעובדה מוגמרת.

50 התכתבות רבה בעניין זה ראו באה"מ, גל-3834/7.

51 A. Dvir, 'Planning the National Park around the Walls of Jerusalem', E. Meiron and D. Bar (eds.), *Planning and Conserving Jerusalem 1973-2000*, Jerusalem 2008, pp. 46-55

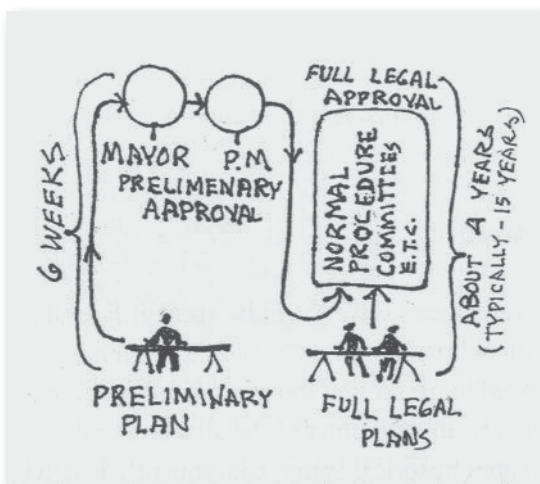
52 נוסף על מעמד השטח כגן לאומי הוחלו בשנים אלה על האגן הטופוגרפי מעמדות סטטוטוריים נוספים, ביניהם פקודת העתיקות, 'חוק השמירה על המקומות הקדושים, תשכ"ז-1967' ותכנית המתאר המקומית עמ/9, שקודמה על ידי צוות התכנון המיוחד של משרד הפנים. ראו בנספח למאמר זה.

53 ידן וינאי אל אשכול, 28 ביולי 1967, אה"מ, גל-3847/5.

54 קולק אל ינאי, 18 ביולי 1967, אה"מ, גל-3847/5.

55 ינאי, 'הצעה לגן לאומי סביב חומות ירושלים', אלול תשכ"ז, אה"מ גל-3834/10; ראינונו עם דביר, 2009, 2010 (לעיל), הערה (9).

56 ישיבה בענייני ירושלים, 21 בספטמבר 1967, אה"מ, גל-3847/5. היחיד שהביע התנגדות להקמת הגן היה שר הדתות מטעם המפד"ל ורהפטיג, שתמה על המשמעות הרמוגרפית של ההחלטה: 'אין אנו רוצים להפוך את העיר העתיקה לגיטו בלי יהודים [...] חומת ירק רק תגביר את התבדלות העיר העתיקה'. ב-3 בדצמבר 1968, לאחר האישור העקרוני

המסלול הרגיל (ימין), המסלול המקוצר (שמאל) (איור: אריה דביר)

'הזדמנות היסטורית'

מחגורה ירוקה לגן לאומי

עד כה התמקדנו בכוחות הפוליטיים ובקואליציות הממסדיות-מקצועיות שהובילו להקמת הגן הלאומי. אולם השאלה בדבר הפעלת הכלי הסטטוטורי נדרשת גם לרעיון היסודי של פארק מסביב לחומות, רעיון שניסחו הבריטים כחמישים שנה לפני כן כ'חגורה ירוקה' העוטרת את החומות. כיצד הותאם רעיון שצמח במסורת התכנונית הקולוניאלית לתנאיה הפוליטיים של ישראל בשנת 1967? כיצד הצליח הפארק לממש ערכים היסטוריים, אידאות אסתטיות ואינטרסים גאופוליטיים, או במילים אחרות, כיצד גילם חזון החגורה הירוקה עמדה מובהקת באשר לתכניה התרבותיים והפוליטיים של הישראליות?

התשובה על שאלה זו נוגעת להיבטים המקצועיים, לגופי הידע ולדפוסי העבודה של אנשי המקצוע. דביר, כיתר חברי קהילת המתכננים והאדריכלים הישראלית, הכיר היטב את התכנון הבריטי לאזור שמסביב לחומות – התוויה נופית של חגורה ירוקה שתחצוץ בין העיר המודרנית למרחב הקדוש. הבריטים, שראו בירושלים רעיון חזותי שהם הופקדו על שמירתו, כללו בכל אחת מחמש תכניות האב שהכינו לירושלים חגורה ירוקה המדגישה את החומות ומונעת גלישה של פיתוח מודרני לתחומי העיר העתיקה.⁵⁷

המשטר התכנוני-חזותי המיוחד שהנהיגו הבריטים בעיר העתיקה ובסביבתה צמח על רקע דגם התכנון המקובל בערים הקולוניאליות. בבסיסו דוקטרינת החלוקה הבינארית בין הישן לחדש – בין העיר ההיסטורית הילידית, המייצגת את האותנטי, והא-היסטורי, ובין האזורים המודרניים והדינמיים, שבהם השתקעו המתיישבים האירופים.⁵⁸ בין שני חלקי העיר תוכננו במקרים רבים אזורי חיץ פתוחים, חגורות ירוקות שהבטיחו את הבידול המרחבי בין המקומיים למתיישבים.

בירושלים נשאה החגורה הירוקה אופי מיוחד. לא ההפרדה האתנית-מרחבית היא שעמדה לנגד עיני המתכננים כי אם מעמדה הקדוש וההיסטורי של העיר המוקפת חומה. הבריטים ביקשו להגן על האגן ההיסטורי משום שמופיע בו באופן החזק ביותר הדימוי העירוני הנשגב של ירושלים

של ועדת השרים, הופקדה התכנית הסטטוטורית עמ' 6/ לתחזית שטח לגן לאומי סביב חומות ירושלים העתיקה' בוועדה המחוזית ירושלים. התכנית כללה רק סימון של הגבולות (הקו הכחול), ולא הגיעה לרמה של תכנית מפורטת. ב-31 במרס 1974 הכריז שר הפנים יוסף בורג על הגן. היה זה שלב א, שכלל 1,110 דונם מתוך 3,000 דונם שתוכננו בשלושה שלבים בסך הכול. הוצאו מהתכנית החלקים המאוכלסים והרגישים, כדוגמת סילוואן, אזור ממילא ורכס הר הזיתים.

57 על התפתחות החגורה הירוקה מסביב לחומות כחלק ממערך השטחים הפתוחים העירוני בתכניות המנדטוריות ראו: R. Enis, 'Urban Open Space Planning of Jerusalem (1918-1968)', *Horizons in Geography*, 61 (January 2004), pp. 309-322. על התכנון והאדריכלות הבריטיים בירושלים ראו לעיל, הערה 7.

58 על התכנון הקולוניאלי הבריטי ראו: R.K. Home, *Of Planting and Planning: The Making of British Colonial Cities*, London 1996. פרקטיקה זו באה לידי ביטוי משוכלל בתפיסת העיר הכפולה של השלטון הקולוניאלי הצרפתי בצפון אפריקה. ראו: G. Wright, *The Politics of Design in French Colonial Urbanism*, Chicago, IL 1991. לניתוח המעמד המיוחד של החגורה הירוקה בירושלים בתפיסה הקולוניאלית הבריטית ראו: I. Ben-Asher Gitler, "Marrying Modern Progress with Treasured Antiquity": Jerusalem City Plans during the British Mandate, 1917-1947, *Traditional Dwellings and Settlements Review*, 15, 3 (2003), pp. 39-58

כמקום שנכרכים בו קדושה ויופי קבוע אוניוורסלי. הבריטים, שראו עצמם אפוטרופוס של העולם המונטאסיטי, ביקשו בשם ערכי הנאורות האוניוורסליים לקבעו כמרחב של קדושה ואותנטיות. אולם התכניות ל'פארק הקדוש ביותר בעולם', כפי שהגדירו האדריכל פטריק גרס, מעולם לא יצאו לפועל.⁵⁹ בשנות שלטונם נמנעו הבריטים מלהרוס מבנים קיימים הצמודים לחומות בתוואי המיועד לפארק, על אף תכניות המתאר ששרטטו בהתלהבות המתכננים השונים. עם השתלטות ישראל על האזור ניצלה המדינה את הדי המלחמה ופתחה במבצע הריסות נרחב בשטחי הפקד לשעבר ובשטחים שמסביב לחומות. עד אמצע יולי 1967 כבר בוצעו רוב עבודות ההריסה והפינוי, שנעשו בשיתוף פעולה הדוק בין ראש העיר קולק לצבא.⁶⁰

מבצע ההריסות נכרך בחלום החגורה הירוקה המנדטורי. הבריטים אמנם העלו את הרעיון הנשגב אך דווקא ישראל היא שמימשה אותו. 'נאמר לי שהבריטים הסכימו בכל לב לתוכנית אבל מעולם לא היה להם את האומץ או את הכסף כדי להגשימה', כתב קולק בספרו האוטוביוגרפי, לכן 'החלטנו לנקות ולפנות את השטחים שעיוותו את דמותה של ירושלים במשך שנים ארוכות עד מאד'.⁶¹ קולק מינף את האידאל האסתטי-רוחני של ירושלים ליצירת לגיטימציה בין-לאומית למהלך הישראלי של איחוד העיר, מהלך שנמתחה עליו ביקורת חריפה בעולם. החגורה הירוקה המגנה על דמותה של ירושלים העתיקה הציבה את ישראל – כמו את הבריטים לפנייה – כמי שדואגת לערכים תרבותיים גבוהים ביותר וכאפוטרופוס ראוי של נכסיה הרוחניים האוניוורסליים.

הגשמת החלום המנדטורי הילכה קסם על הציבור הישראלי. הרעיון ביטא במרחב את מהותה הסמלית של ירושלים ופרט על מיתרי המאוויים הקולקטיביים הישראליים. למשל עמוס אילון, שהיה אז כתב לענייני ירושלים ב'הארץ' ולימים מבקר חריף של מיזם הישראליזציה של ירושלים לאחר 1967, טען באותם ימים ראשונים כי 'שיחק לה לירושלים מזלה [...] ברגע קריטי היה לה ראש עיר נמרץ, מחונן בדימיון וטוב טעם. הוא תפס את השור בקרניו וחולל תוך שבועות ספורים עבודות פינוי וחישוב שעליהן חלמו לשווא כל מושלי ירושלים ואוהביה מאז 1917. [קולק] ייזכר בדברי-ימי ירושלים כאיש שעשה את הדבר הנכון ברגע הנכון'.⁶²

דביר: המהפכה הסביבתית והמרחב התנ"כי-פסטורלי

הכמיהה הקולקטיבית להגשמת החלום הבריטי הציבה בפני דביר משימה: כיצד להפוך את חזון הפארק המנדטורי, רעיון קולוניאלי נשגב אך תלוש, לגן לאומי סטטוטורי, המאחה את שני חלקי העיר ומשדר עוצמה של זהות ושייכות? כיצד לנסח מחדש את ערכיו העל-זמניים של 'הפארק הקדוש

59 P. Geddes, *Jerusalem Actual and Possible: A Preliminary Report to the Chief Administrator of Palestine and the Military Governor of Jerusalem on Town Planning and City Improvements*, 1919, p. 20, "מ"א, Z4/10.202.

60 לפי בנבנישתי פונו כ-145 מבנים. ראו: בנבנישתי (לעיל, הערה 32) עמ' 139. לתכתובת בנושא ראו למשל: י' יעקבי, סיכום מפגישה בין ראש העיר ירושלים לבית (כך במקור) אלוף פיקוד המרכז, 9 ביוני 1967, והערות בכתב יד על המסמך, 18 ביולי 1967, אה"מ, 2/22/6 1210.

61 קולק וקולק (לעיל, הערה 16), עמ' 216.

62 ע' אילון, 'הסכסוך על תכנון ירושלים השלמה', הארץ, 25 באוגוסט 1967.

ביותר בעולם' בעיר מודרנית כמרחב המאציל על העיר כולה היסטוריה הנחוות כמציאות יום-יומית, בלב אזור עירוני רווי שימושים ופרשנויות?

תפיסת עולמו המקצועית של דביר מסתמנת כמפתח להתמודדות עם אתגרים אלה. מבחינה דורית צמח דביר על המצע האידאולוגי-תרבותי של הדור הראשון של אדריכלים ילידי הארץ, שהחלו בפעילותם המקצועית לאחר קום המדינה. משלהי שנות החמישים החלו אותם צברים לאתגר את קדימותה של גישת הפיתוח במוסדות התכנון. אדריכלים צעירים אלה, המקבילה האדריכלית של דור המדינה בספרות ובאמנות, חיפשו אחר ניסוח מרחבי חדש של הישראליות כרגישות למקום.⁶³ בניגוד לקודמיהם המודרניסטים המהגרים, רצו האדריכלים הצברים לספר באדריכלות שלהם את הסיפור של ילידים יהודים בארץ-ישראל, של תרבות עברית עם השפעה כנענית חזקה וקשר בלתי אמצעי בין אדם לאדם ובין אדם לטבע. הביוגרפיה של דביר, כמו זו של עמיתו בני דורו, שוזרת את מעוזי הסוציאליזם העירוני: 'ילדות בתל אביב הקטנה' המנדטורית, לימודים ב'תיכון חדש' ואחר כך בבית הספר 'כדורי', שנים שתיאר כ'חלק המעצב באישיות', ושירות צבאי בנח"ל בראשית שנות החמישים.⁶⁴

משיכתו לטבע ולנוף הובילה את דביר ללימודי אדריכלות נוף באוניברסיטת קליפורניה בברקלי, ושם החלו שמונה שנות הכשרה מקצועית ייחודית בארצות-הברית, הכשרה שהיה בה דגש חזק על רגישות סביבתית וחוויה אנושית.

בשנות החמישים התחולל מהפך תפיסתי בשדה אדריכלות הנוף בארצות-הברית. אדריכלי נוף גיבשו עמדה מקצועית-ערכית חדשה, שבמקום שיקולים עיצוביים, אסתטיים ופורמליסטיים, נטולי סדר יום חברתי וערכי מובהק, העמידה במרכז את האדם, החברה והמודעות הסביבתית.⁶⁵ דביר רכש את הכשרתו המקצועית בארצות-הברית אצל שניים ממוכילי המהפך, אדריכלי הנוף לורנס הלפרין (Halprin) בקליפורניה ואיאן מקהארג (McHarg) בפילדלפיה, שפיתחו שתי גישות שונות אך משלימות.⁶⁶ הלפרין, שהיה אדריכל נוף פעיל, העמיד במרכז עבודתו את הכבוד לסביבה ולמערכת הטבעיות באמצעות הפן האמנותי והיצירתי; מקהארג, שהיה ראש מחלקת אדריכלות הנוף באוניברסיטת פנסילוניה, פיתח מתודולוגיה חדשה לתכנון בדגש אקולוגי, וממנה צמחה התשתית הרעיונית לתחום מערכות המידע הגאוגרפי הממוחשבות (GIS).⁶⁷ מקהארג, שהיה מוטרד מהפיתוח

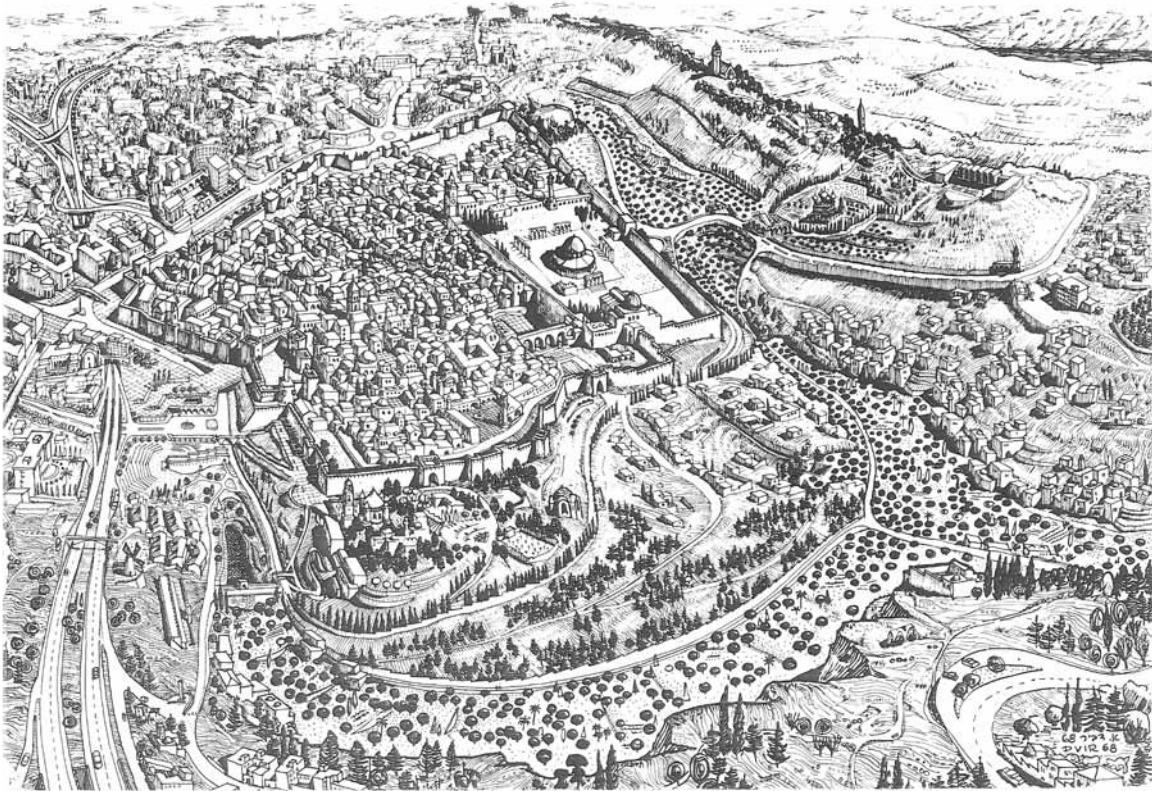
63 עם דור זה נמנו למשל רם כרמי, דן איתן ופרופ' אברהם וכמן. על אדריכלי דור המדינה הצברי ועל מיקומם המקצועי-לאומי הייחודי ראו: א' נצן-שיפטן, 'להלאים ולהעלים: תפיסת המקום בירושלים', אלפיים, 30 (תשס"ז), עמ' 134-170, בעיקר עמ' 139-145. ניתוח זה, המדגיש את הביוגרפיה האישית ואת מעגלי ההשתייכות הלאומיים כמסנן לידע המקצועי, מבוסס על תפיסתו של בורדייה בדבר מעמדם והיווצרותם של שדות מקצועיים. ראו: בורדייה (לעיל, הערה 5). על דור המדינה ראו: י' מילי (עורך), מלחמות, מהפכות וזהות דורית, תל אביב תשס"א; ובפרט: מ' ברניקר, 'דור המדינה: מושג תרבותי או פוליטי?', שם, עמ' 143-157.

64 ריאיון עם דביר, 2009 (לעיל, הערה 9).

65 על המהפכה הסביבתית ראו: P. Walker, and M.L. Simo, *Invisible Gardens: The Search for Modernism in the American Landscape*, Cambridge, MA 1994

66 דביר עבד עם הלפרין בחוף המערבי מאמצע שנות החמישים ועד ראשית שנות השישים, תחילה כתלמידו באוניברסיטת ברקלי ולאחר מכן במשרדו הפרטי בסן פרנסיסקו. בשנת 1961 עבר לפילדלפיה להשתלם אצל מקהארג, לאחר ששמע על עבודתו החדשנית, ובכך ויתר על לימודי המשך באוניברסיטת הרוורד.

67 על תרומתם המשלימה של השניים למהפכה הסביבתית במקצוע ראו: E. Barlow Rogers, *Landscape Design: A Cultural and Architectural History*, New York 2001, p. 483

פרספקטיבה,
הצעת רשות הגנים
לגן לאומי סביב
חומות ירושלים

חסר הרסן בצפון אמריקה, פיתח שיטה חדשה לתכנון בזיקה אזורית. הוא ראה בסביבה מערכת אקולוגית בעלת שכבות מידע שונות – טבעיות, כלכליות וחברתיות. לשיטתו תכנון נכון נבע משקלול השכבות, מהעמדת חלופות שונות ומבחירת החלופה הטובה ביותר לפיתוח עתידי.⁶⁸ במהלך לימודיו נטל דביר חלק פעיל במחקרים החלוציים של מקהארג. על דביר וחבריו הוטל לשרטט את שכבות המידע האקולוגיות ולהניח את גיליונות הענק השקופים למחצה זה על גבי זה על הקיר. אלה חברו לכדי מערכת רב שכבתית, ואפשרו להצביע על כיווני הפיתוח והבינוי המיטביים בהתחשב בניחות המידע האקולוגי המרוכב.⁶⁹ גישה מערכתית זו שימשה את דביר כבואו לתכנן את האגן ההיסטורי של ירושלים. הוא הוסיף על השכבות הגאולוגיות, ההידרולוגיות והביולוגיות שכבות מקומיות והיסטוריות – הצמחייה הטבעית, האתרים הקדושים ומערכות המים הקדומות. המערכת הסביבתית באגן ההיסטורי נועדה להצביע דווקא על כיווני השימור המוצלחים ביותר.⁷⁰

68 מקהארג כתב את אחד הספרים המשפיעים ביותר בתכנון הסביבתי. ראו: I.L. McHarg, *Design with Nature*, Garden City, NY 1969

69 ראינות עם דביר, 2009, 2010 (לעיל, הערה 9).

70 שיטת המחקר וההערכה של מקהארג הייתה נר לרגליו של דביר: הוא העמיד בזריזות מתודת תכנון מדוקדקת ויסודית, החל במיפוי מידי ותסקירים תקופתיים של נושאי התכנון השונים בפארק – מצמחייה ועד בעלויות – וכלה בשימוש

כבר בימים הראשונים לאחר המלחמה החל דביר לשקוד על איור המציג את חזון הגן הלאומי. האיור המרשים והמפורט שבה לבבות והפך במרוצת הזמן לא רק לייצוג הגרפי המזוהה ביותר עם תכנית הגן הלאומי אלא לכלי מרכזי בקידומו.⁷¹ בשרטוט נחשפת ירושלים בכל הדרה. במבט המוקדם מהדהדת המסורת של ציורי נוף שבהם גילו תיירים אירופים את קסם האוריינטל בירושלים. זוות המבט מדרום-מערב, מאבו טור, חושפת את אוצרותיה הסמליים של העיר במזרח. נקודת המבט הגבוהה משקיפה על העושר ההיסטורי בגיא בן הינום, ובהמשך מזרחה על כפר סילואן ועל שלוחת העופל, שבה ממוקם אתר החפירות של ירושלים הקדומה (עיר דוד). האגן הנופי מוצג כחטיבה אחת, הממסגרת ומבליטה את העיר העתיקה על רקע הגאיות וההרים הסובבים אותה.

דביר הצליח להבהיר לקהל הרחב באמצעות האיור את הרעיון החזותי של ירושלים כפי שעיצבוהו מתכנני המנדט הבריטי. הוא שידר מסר ברור: ישראל מחזיקה כעת אוצר. הטיפול בו אינו יכול להצטמצם לטיילת או מצפור כזה או אחר, אלא מחייב תפיסה מערכתית של המרחב. הייצוג האמנותי והערגה הרומנטית לנוף הפכו למפת דרכים עיצובית וסטטוטורית: מבט מדוקדק באיור חושף גם את השכבות המודרניות, בעיקר את מערכות הכבישים המוטמעות בגיא בן הינום.⁷²

בעוד החשיבה השכבתית ביססה את מתודת התכנון, כפן העיצובי ניזון דביר מעבודתו עם אדריכל הנוף הלפרין.⁷³ גישתו החדשנית של הלפרין לנוף העמידה במרכז את הכבוד למקום ואת הקשר בין האדם לסביבה. הלפרין האמין שעל איש המקצוע לחלץ את התכונות הסגוליות של המקום ולאפשר לאדם השווה בו חוויה בלתי מתווכת, ישירה וחושית. רגישויות סביבתיות אלה הזינו את החיפוש הצברי אחר 'המקום' הישראלי ואת הניסיון הדרורי להגדיר בנוף זהות לאומית. האגן ההיסטורי, שנפגשו בו מרכיבי השילוש המקודש לדביר – הלאום, המקום והאדם – היה מצע אידאלי ליצירת מערכת נוף סמלית.

הרעיון הקולוניאלי הבריטי של פעולת קילוף המודרנה וחשיפת המקור האותנטי, הטרומ-מודרני,⁷⁴ פורש כפעולה שמטרתה לחשוף מרחב 'תנ"כי-פסטורלי'.⁷⁵ כך, הסביר דביר, 'המבקר, עולה הרגל

בשיטת החלופות ככלי תכנוני מרכזי. חומר רב ראו באה"מ, גל-3837/4; גל-3834/10. דוגמה טובה במיוחד היא מסמך חלופות התחבורה: דביר, 'כביש עורקי בגן הלאומי בירושלים', 8 באוקטובר 1968, אה"מ גל-3837/4. על האופן שבו גייס דביר את מתודת החלופות לטובת יחסי ציבור לגן ראו בריאיון שלו עם ע' בנימין, 'הפארק שיקשר בין שני חלקי ירושלים', הארץ, 24 במאי 1968.

71 ראו למשל: רשות הגנים הלאומיים, הגן הלאומי בירושלים: הצעה מוקדמת מאת רשות הגנים הלאומיים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 1; H.G. Dorman Jr., 'Jerusalem's New Park', *New York Times*, 15 July 1969; דביר, 'הפארק הלאומי סביב החומות', אדריכלות, 6 (אוקטובר-דצמבר 1968), עמ' 26-41. דוגמאות מאוחרות ראו: קרויאנקר (לעיל, הערה 6), עמ' 183; סליי, קרק ושובל (לעיל, הערה 1), עמ' 150.

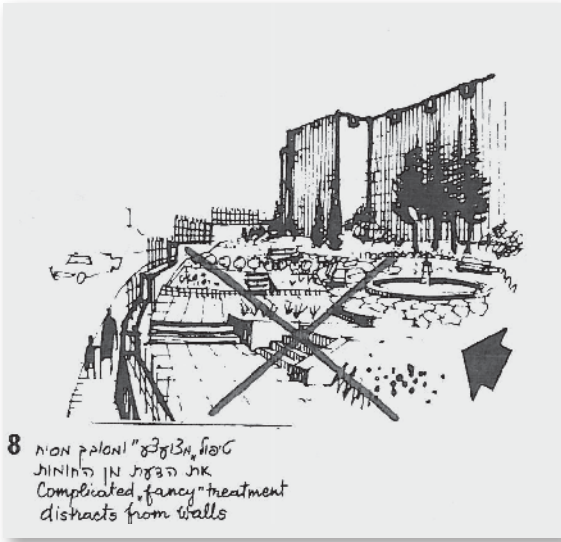
72 דביר, שהיה מודע לכוחו של הדימוי החזותי ולהשפעתו של האיור ככלי הסברה, ערך ושכלל את האיור בהתאם לשינויים במציאות ובתכניות המתאר, בעיקר סביב מערכת הכבישים. ריאיון עם דביר, 2010 (לעיל, הערה 9).

73 על תרומתו המקצועית ראו גיליון מיוחד שהוקדש לו לאחר מותו: *Landscape Journal*, 31, 1-2 (January 2012). הלפרין נודע בויקתו העמוקה לישראל ובפרט לירושלים. עבודתו בעיר כוללות בין היתר את 'מוזאון ישראל' וטיילת הס בארמון הנציב (בשיתוף עם תלמידו שלמה אהרונסון). על תפיסתו המקצועית בהקשר הישראלי ראו: I.K. Helphand, 'Halprin in Israel', *ibid.*, pp. 199-217.

74 על התפיסה הבריטית ראו במיוחד: פוקס והרברט (לעיל, הערה 7).

75 המונח שאול מקרויאנקר (לעיל, הערה 6), עמ' 176.

והתייר מבקשים לא רק לראות את העיר העתיקה אלא גם לקבל משהו מהתחושה ההיסטורית המיוחדת, לנסות לתאר בדמיונם "הנה כאן חיו לפני אלפי שנה דוד ושלמה, כאן רעו העדרים וכולי"⁷⁶. רוח זו הוטמעה בעקרונות התכנון הקונקרטיים ובמסמכים הסטטוטוריים. תקנון התכנית היה קצר וחד-משמעי, ובמרכזו 'שמירת הנוף ושמירת ערכים היסטוריים לאומיים [...] כדי שהציבור הרחב יוכל ליהנות מהם ללא הפרעה גם בדורות הבאים'⁷⁷. השימור לא היה אי עשייה; אדרבה, הוא דרש התערבות מקצועית קפדנית.⁷⁸

הטיפול בחומות
(איור: אריה דביר)

החומות קיבלו עדיפות חזותית עליונה. קנה המידה של החומות הכתיב את אופן פיתוחה הפשוט והנקי של הטיילת בסביבתה המידית, ודרש קו רקיע חף מהסחות באגן הטופוגרפי ובסביבתו. הסרה של עמודי תאורה וחשמל וסילוק שפכי העפר בסמוך לחומות, חשפו אותן בכל הדרן ככוח איתן הצומח מן הסלע.⁷⁹

טבעות הנטיעות מסביב לחומות, הקו המנחה של העיצוב הנופי בגן הלאומי, נועדו להדגיש את המרכז החזותי של העיר העתיקה, המוקפת חומה, ואת קדימותו כמרכיב המחולל בנופה של ירושלים.⁸⁰ הנטיעות תוכננו בהתאם לטופוגרפיה הטבעית ועל בסיס הצמחייה באתר: מטבעת השיחים הנמוכים לאורך החומה, דרך בוסתנים ומטעי זיתים בעמקים וכלה באורנים ובכרושים בפסגות ההרים

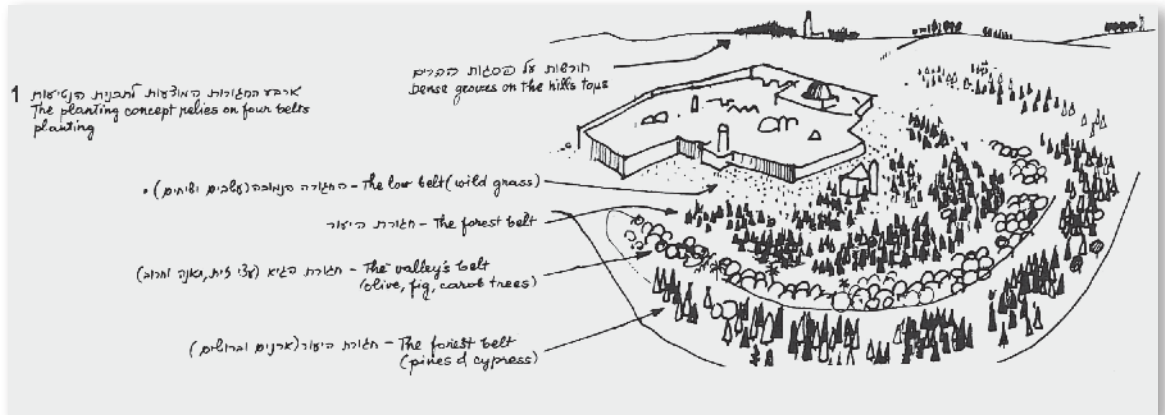
76 דביר (לעיל, הערה 70).

77 תקנון התכנית תב"ע עמ' 6.

78 לביטוייה המקיף והמגובש ביותר של התכנית ראו: רשות הגנים הלאומיים (לעיל, הערה 71). ההצעה פורסמה לקראת דינוני ועד ירושלים (ראו להלן, הערה 90). עקרונות התכנון שיובאו והלן וכן האיוורים מקורם בפרסום זה.

79 על החומות ראו: שם, עמ' 10-13.

80 על הנטיעות ראו: שם, עמ' 28-31.

טבעות הנטיעות
(איור: אריה דביר)

ובמורדותיהם. ההתערבות בנוף הייתה מזערית אך מוקפדת ומדויקת. הנטיעות המאופקות נועדו 'לחזק את הקיים' בנוף, וטווח הצבעים הוגבל בעיקרו לגוני הירוק והאפור, השולטים בנוף המקומי. במקום הנטיעות הסטנדרטיות של יערות קק"ל האחידים והישרים, העמידה התכנית דגם נטיעות 'בלתי ממשוטר, זורם וחופשי', המצניע את ההתערבות המקצועית, והמדגיש את השיבה למצבו הטבעי והמקורי של הנוף התנ"כי.⁸¹

התכנית, שהציגה מערכת מודרנית המאפשרת 'לגעת' בעבר הקדום, הקפידה גם על תשתיות תומכות ועל פיתוחו של האגן כאתר ביקור נגיש ונוח. כך כל מה שנתפס כתשתית מודרנית חיונית – כבישים, קווי ביוב, עמודי חשמל או בניינים עכשוויים – לא הוסר, אלא נבלע אל תוך הקרקע או התמזג בנוף.⁸² כדי למזער את הפגיעה בנוף, כללה התכנית תכנון מדוקדק של כבישי הגישה לעיר העתיקה, לרבות הגבלות על נפחי תנועה ותכנון נופי. תנועת כלי הרכב הופרדה מהולכי הרגל, ובכך אפשרה התכנית מרחב שוטטות שלא ניזוק מפגעי המודרנה.⁸³

היבט מרתק נוסף בתכנון הגן הלאומי הוא הממד הדידקטי המובהק הגלום באופן שבו נשזרו המונומנטים ההיסטוריים ברשתות התנועה בגן. כמיטב המסורת של ידיעת הארץ וכיבוש הקרקע דרך הרגליים, יצרה התכנית רשת שבילי הליכה תמטיים היסטוריים, שהטמיעה את תחומי העניין המובהקים לארכאולוגיה הציונית: סיורים בעקבות מערכות מים, חומות בית שני או מערכות קבורה עתיקות. לתיירות הבינ-לאומית ולציליינים הוצעו 'שבילים' בעקבות הנצרות. מטרת המתכננים הייתה למצוא דרך לשחזר את ההיסטוריה ולהמחישה. לעשות את תולדות ירושלים, כפי שהן מתבטאות

81 שם, עמ' 29.

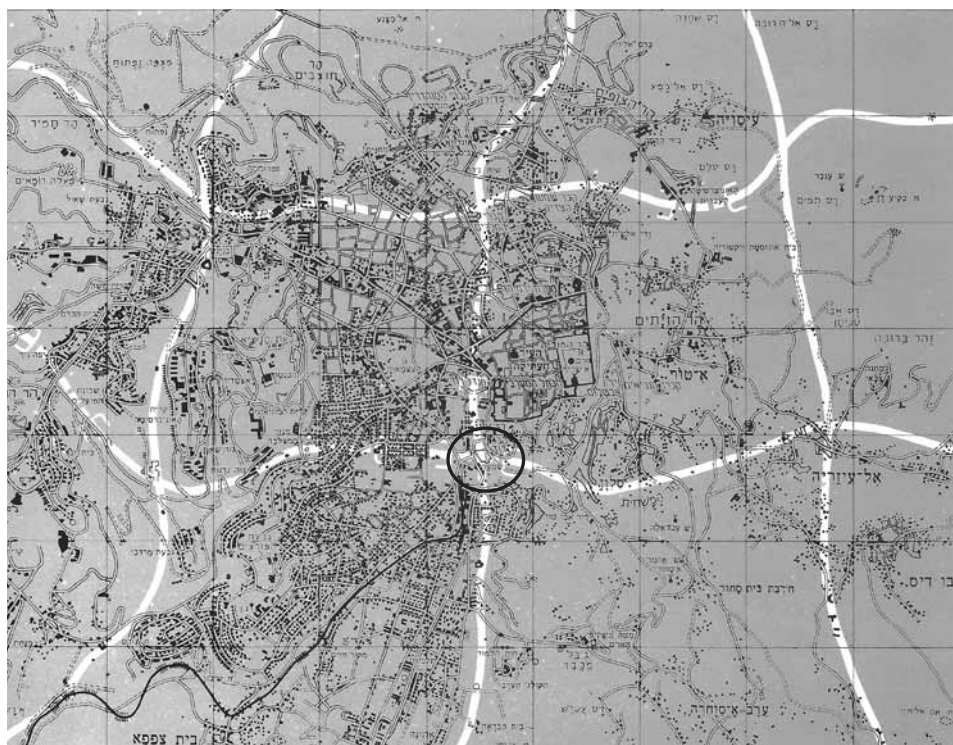
82 ראו למשל: שם, עמ' 11, 13, 17.

83 על מערכות התנועה הנפרדות ראו: שם, עמ' 14-21. הפרדה בין תחבורה ממונעת להולכי רגל עמדה במרכז השיח התכנוני בשנות השישים. ראו למשל את הספר המשפיע S. Chermayeff and C. Alexander, *Community and Privacy: Toward a New Architecture of Humanism*, Garden City, NY 1963. אולם במקרה זה נראה כי רעיון הפרדה שאב את השראתו דווקא מהפארקים הלאומיים בארצות-הברית ומתכנון הדרכים הנופיות (Parkways), רעיון תכנוני שצמח בצפון אמריקה עם התרבות המכונית הפרטיות, ושאוּמץ על ידי אדריכלי הנוף.

בשרידים ארכיאולוגיים ובאתרים היסטוריים, ברורות לכל⁸⁴ בנוף הסמלי החשוב הזה הייתה תיירות החוץ רק מרכיב אחד במערך מורכב של רגשות לאומיים ורתיים.⁸⁵

פיתוח מול שימור: בין מזרח למערב, בין סילוואן לגיא בן הינום

שנתיים רוויות מתח חלפו מהאישור העקרוני של הממשלה עד שאישרו מוסדות התכנון את תכנית הגן הלאומי (עמ/6), שנקבעו בה גבולות התכנית הסופית. בתקופה זו נשחק היתרון הראשוני שהשיגה רשות הגנים לאחר המלחמה, והיה עליה לנהל משא ומתן מתמשך ומורכב על גבולות הגן עם סוכנויות מדינה חזקות ממנה.⁸⁶ שאלת הגבולות המדויקים והיכולת ליצור רצף מסביב לחומות הייתה מכרעת עבור רשות הגנים. חזון פארק הטבעת השאפתני היה תלוי ביכולת להבטיח את רציפות המערכת הנופית ואת שלמותה. אולם לא אחת נאלצה הרשות להתפשר על הגבולות בתהליך מתמיד של כרסום ובמה שנדרמה היה לעתים כקרב מאסף.

רשת הכבישים של תכנית האב, המחלף שבוטל בגיא בן הינום מוקף באליפסה

84 דביר בריאיון לבנוימן (לעיל, הערה 70).

85 על מערכות השבילים ראו: רשות הגנים הלאומיים (לעיל, הערה 71), עמ' 22-23.

86 הגדרתו של דביר לויתורים שאולצה הרשות לעשות, 'ליטרות בשר', חושפת טפח מאוירת אותה תקופה, ריאיון עם דביר, 2010 (לעיל, הערה 9). נוסף על צוות עמ/9 של משרד הפנים, היו בעלי עניין נוספים – משרד התחבורה, מחלקת העתיקות ומשרד הדתות. התכתבות ענפה ראו באה"מ, גל-3834/10. לניתוח יחסי רשות הגנים עם הגופים השונים ראו: וילקוף (לעיל, הערה 33), עמ' 63-89. וכן ראו בנספח למאמר.

במוקד מאבקה של רשות הגנים באותן שנים עמדו שני אתרים משמעותיים במיוחד ליצירת האווירה ההיסטורית הרצויה באגן: במערב נתחם גיא בן הינום כמצוק דרמטי שהדגיש את השטח הפתוח הנמתח לכיוון מדבר יהודה; ובמזרח נערמו בתי האבן של סילוואן על הצוק. גורלם השונה של האתרים ובחינתם זה לצד זה ממחישים את המתח שנוצר בין שימור לפיתוח, בין החזון המאחד

והרציף לשטח עתיר שימושים ומשמעויות.

המחלוקת בגיא בן הינום נסכה על תכניות התחבורה הנרחבות שהציעה לאזור 'תכנית אב ירושלים 1968', תכנית מודרניזציה עירונית מרחיקת לכת שנועדה לפתח את ירושלים כעיר בירה מודרנית המשרתת ביעילות את תושביה.⁸⁷ עבור רשות הגנים היה המחלף שהוצע באזור גיא בן הינום כרסום משמעותי באחד האזורים הרגישים בגן ופגיעה קשה במערכת הנופית הכוללת; עבור צוות תכנית האב היה מחלף זה, בקודת מפגש בין עורקי תחבורה מרכזיים, המפתח לפיתוח

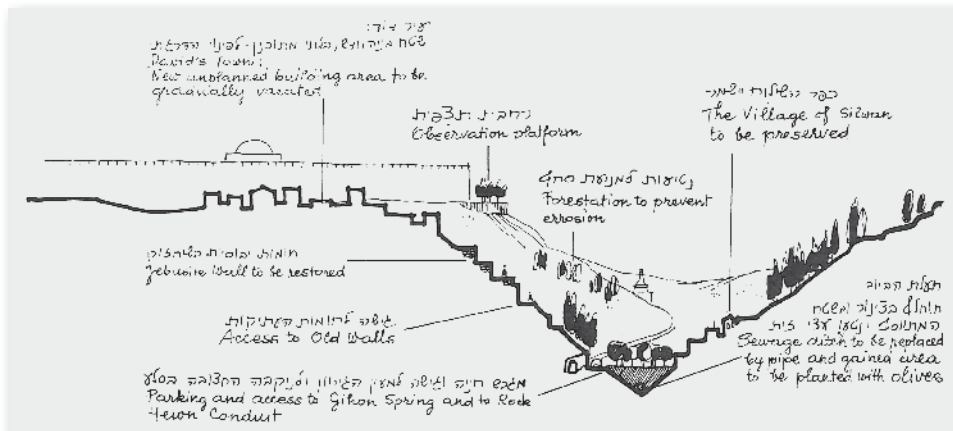

המודרני של העיר. אנשי מקצוע, ציבור ואזרחים מודאגים התגייסו כנגד תכנית האוטוסטרדות, שאיימה להרוס את שכיות החמדה ההיסטוריות ואת הנוף הפתוח.⁸⁸ לדירם היו תכניות אלה חלק מאתוס פיתוח מיושן, מאחד ומשטיח, ואילו השימור, כחלופה פרוגרסיבית, היה הפן המאחה של העיר, תרופה לנזקי המודרנה המעמידה במרכז את המקום, הנוף והאדם.⁸⁹ הביקורת החריפה על התכנית קיבלה גושפנקה גם מהקהילה המקצועית הבין-לאומית שזימן קולק כדי לבחון את תכניותיו

איורים המתארים את האסון החזותי בהקמת המחלפים (איור: אריה דביר)

87 ראו לעיל, הערה 3. התכנון המקיף של תחבורה, מגורים, תעסוקה ונופש נועד להבטיח את צמיחתה ואת תפקודה היעילים של העיר לעשרות השנים הבאות. לניתוח התכנית ראו: A. Nitzan-Shifan, 'Capital City or Spiritual Center? The Politics of Architecture in Post-1967 Jerusalem', *Cities* 22, 3 (June 2005), pp. 229–240

88 אחד הקולות המקומיים הבולטים נגד תכניות התחבורה היה יהודה האזרחי, עיתונאי וראש הסניף הירושלמי של 'המועצה לארץ-ישראל יפה', שנוסדה בשנת 1968. האזרחי השקיע את רוב מרצו בקידום הגישה השימורית בירושלים. התנגשויות דומות אפיינו את משבר העיר המודרנית שפרץ ברחבי העולם הראשון באותן שנים, ושהניע מאבקים מאורגנים נגד אוטוסטרדות חוצות ערים ומיזמי ענק של פינוי-בינוי במסגרת התחדשות עירונית. אחד המאבקים הראשונים והמפורסמים ביותר בארצות-הברית התחולל בסן פרנסיסקו בשנות החמישים והשישים, וניתן למתוח קו ישיר בין המקרה הירושלמי למאבק זה. דביר, שחוה את שנות המאבק הסוערות בסן פרנסיסקו, העיד כי המאבק האמריקני עמד כנר לרגליו, וכי במסמכי מדיניות ובהסברה לקהל הרחב רתם את ניסיונו זה לטובת המאבק המקומי. ריאיון עם דביר, 2010 (לעיל, הערה 9). על סן פרנסיסקו ועל גל המאבקים בצפון אמריקה ראו: W. Issel, 'Land Values, Human Values, and the Preservation of the City's Treasured Appearance: Environmentalism, Politics, and the San Francisco Freeway Revolt', *Pacific Historical Review*, 68, 4 (November 1999), pp. 611–646; K.M. Johnson, 'Captain Blake versus the Highwaymen: Or, How San Francisco Won the Freeway Revolt', *Journal of Planning History*, 8, 1, (2009), pp. 56–83

החתך הדרומי
(איור: אריה דביר)

לירושלים.⁹⁰ לבסוף במהלך שנות השבעים ירדה הקמת המחלף מסדר היום העירוני. עם התמורות מר-חיקות הלכת במרחב העירוני שקעה 'תכנית האב ירושלים 1968', ומעולם לא זכתה למעמד סטטוטורי.⁹¹ הסרת איום המחלף חיזקה את הקהילה הירושלמית שדגלה בשימור ובמודעות לסביבה ואפשרה לעצב את חלקו המערבי של הגן בהשראת הגישה הרגישה למקום ולחוויה האנושית. אולם תכנון צדו המזרחי של הגן נתקל באתגרים שהעמידו בספק את קדימותן של רגישויות אלה למקום ולסביבה. כיצד נוסחו הערכים הגלומים ביופייה של ירושלים ובנוף הקדומים הנשגב של המרחב התנ"כי, ערכים שהנחו את המאבק המוצלח על גיא בן הינום, שעה שעומתו במורדות המזרחיים עם קהילה פלסטינית שחיה בסילוואן? ניתן לעקוב אחר ההתמודדות התכנונית של דביר עם הבעיה באמצעות החתך שתכנן עבור חלקה הדרומי של התכנית, כלומר חתך העובר דרך סילוואן, והמציע פתרון למתח שבין שימור לפיתוח. החתך מעיד על התפיסה המערכתית של הנוף ועל מערך מדוקדק של יחסי גומלין בין השכבות העכשוויות לקדומות, בין התשתיות המודרניות לאלה החושפות את הלוח ההיסטורי ואת האווירה התנ"כית. קווי ביוב מודרניים טמונים בחתך מתחת לאדמה, ומעליהם נטועים עצי זית מסורתיים המכסים את התשתיות המודרניות. החלק הציורי של הכפר סילוואן נותר מעוגן אל צלע ההר, וניבטת אליו עמדת תצפית מאזור החומה הדרומית. את החלק המודרני של הכפר על שלוחת העופל (ואדי חילווא), הורתה התכנית לפנות בהדרגה.⁹²

סילוואן היה היחיד מבין שלושת מכלולי המגורים הציוריים בשטחי הגן הלאומי המקוריים שתושביו נותרו בו.⁹³ התכנית המקורית של הגן כללה את הכפר סילוואן במורדותיו המערביים של

90 ועד ירושלים, חבר דיון בין-לאומי רחב של אישי רוח, תרבות ומקצוע, שהתכנס בבירה בשנים 1969 ו-1970, מתח ביקורת קשה על תכנית האב ועל תכנית התחבורה בירושלים. תכנית אלה תוארו כהסנויות וכבלתי מתאימות לאופייה של העיר, ומנגד היללו חברי הוועד את תכנית הגן הלאומי כמשמרת את הערכים ההיסטוריים והרוחניים של העיר. להרחבה ראו: בצן-שיפטן (לעיל, הערה 87).

91 ניתוח הסיבות לכך, ביניהן הנסיבות הגאופוליטיות החדשות ומדיניות פיתוח מזרח ירושלים, חורג מהיקף מאמר זה.

92 רשות הגנים הלאומיים (לעיל, הערה 71), עמ' 26.

93 מצדו המערבי של הגן, בשכונת ימין משה, החלו בתהליכי פינוי והפיכתה לשכונת אמנים עוד טרם המלחמה. שכונת שמאעה בעמק, שמבנה סימטק ירושלים מסמן כיום את גבולה העליון, פונתה במהלך שנות השבעים.

רכס הר הזיתים. אמנם מרקמי מגורים מאוכלסים חרגו מתחום המנדט של הרשות, אך אנשיה היו להוטים להכליל את הכפר המאוכלס בשטחי הגן הלאומי. לבסוף בשל לחצים מהזירה הפוליטית נקבעו גבולות הגן הלאומי סמוך לקו הבינוי.⁹⁴ אף שהכפר הוצא משטחיה הפורמליים, הדגישה התכנית את 'הקשר האינטימי שלו [של הכפר] לפארק והתפקיד החשוב שהוא ממלא בנופו של השטח כולו', והציבה עמדת תצפית אליו, בגבה של העיר העתיקה.⁹⁵ התכנית פרסה שורת המלצות למגבלות בנייה שישמרו את אופיו המסורתי.⁹⁶

כפר מאוכלס אמנם לא היה האידאל התכנוני כפי שהעיד דביר,⁹⁷ אבל הפיתוי היה גדול: סילואן נתפס ככפר ערבי טיפוסי שמתגלה בו העבר היהודי הקדום.⁹⁸ הכמיהה לזוהת ולשייכות היסטורית האירה באור יקרות את הבנייה המקומית האותנטית במרחב הסמלי, בנייה שנתפסה כעדות לאורחות חיים תנ"כיים; כמיהה זו גם ציירה את תושבי המקום ואת מגוריהם כשומרי סף של תרבות עתיקה, בכחינת טביעת עקב היסטורית בנוף. הכפר ה'צומח כביכול מן הסלע [...] נושא עמו את אוירת הנוף של ימי קדם';⁹⁹ תושביו מאפשרים לראות 'כיצד חיו אבותינו בתנ"ך'.¹⁰⁰

הכפר סילואן ותושביו הוכפפו לרעיון התכנוני המארגן של המרחב כנוף תנ"כי. לפיכך את חלקו המזרחי, הציורי, של הכפר, המצוי מחוץ לקו התכנית הרשמית, גזרה התכנית לחסד, כלומר לשימור עם הנחיות ומגבלות שהבטיחו את הבינוי המסורתי. לעומת זאת את השכונה שהתפתחה בשלוחת העופל בסמוך לאתר הארכאולוגי עיר דוד בתוך הגן הלאומי (ואדי חילוה), גזרה התכנית לשבט. דביר המליץ על חיסולה של השכונה תוך פינוי הדרגתי ומושכל של התושבים. 'הואיל ועקירתן של מאות משפחות היא משימה יקרה עד-מאד', המליצה התכנית על 'מדיניות ארוכת טווח' של פינוי השכונה והעתקתה ל'שטחים חדשים'.¹⁰¹ זאת, כפי שהעיד דביר, למרות ההכרה באי הסבירות הפוליטית של יישומה.¹⁰²

המערכת השימורית, כמערכת כוללת הסרה למרותו של גורם אחד (רשות הגנים הלאומיים) ושל סיפר אחד חובק כול, טמנה בחובה מתח פנימי. מתכנני הגן הלאומי חששו בעיקר מפני פיתוח מודרניסטי נרחב ומיותר שמקורו בעמדות מקצועיות ובצרכים שהתיישנו. אולם מכוחו של חזון השימור המתקן שהציעו ובשמו, חזון הקשוב למקום, והמאפשר נגיעה בלתי אמצעית בעבר, הוכפפו

94 למשל בכינוס ועד ירושלים בשנת 1969 הוטחה ביקורת מצד צמרת האדריכלות הבין-לאומית. ראו: תמלווי ועד ירושלים, *The Jerusalem Committee: Proceedings of the First Meeting, June 30 - July 4, Jerusalem 1969*, pp. 29-31.

95 רשות הגנים הלאומיים (לעיל, הערה 71), עמ' 24.

96 שם.

97 ריאיון עם דביר, 2009 (לעיל, הערה 9).

98 על הכפר הערבי ועל התנ"כיות של הנוף בשיח האדריכלי הישראלי בויקה לשדה האדריכלי הבין-לאומי ראו: נצן-שיפטן (לעיל, הערה 63), בעיקר עמ' 148-158. הדיון האדריכלי המקומי עמד בויקה לעליית השיח על המקומי (vernacular) בזירה הבין-לאומית בשנות השישים כתוצאה ממשבר המודרנה. לאחד הטקסטים שכונו מגמות אלה ראו: B. Rudofsky, *Architecture without Architects: A Short Introduction to Nonpedigreed Architecture*, New York 1964.

99 רשות הגנים הלאומיים (לעיל, הערה 71), עמ' 33.

100 ריאיון עם דביר, 2009 (לעיל, הערה 9).

101 רשות הגנים הלאומיים (לעיל, הערה 71), עמ' 26.

102 ראינויות עם דביר, 2009, 2010 (לעיל, הערה 9).

חיי יום-יום בצד המזרחי למגבלות של רעיון חזותי כולל. במהלך התוויית מערכת של נוף עבר לאומי והתקנתו כאתר ביקור המוני, נתפסו דיירי סילוואן, תושבי הקבע של המקום, כניצבים, כגורם שקוף וסביל בנוף.¹⁰³

עקרונות התכנון של הגן הלאומי קיפלו בתוכם את המתחים המקצועיים שבין העבר להווה, שבין שימור לפיתוח ושבין רגישות למקום ולסביבה הטבעית לבין האדם החי בסביבה המתוכננת. על רקע זה אולי לא מפתיע שהכפר סילוואן, המקום היחיד המאוכלס בתחומי הגן הלאומי, והכולל בתוכו את אחד מאתרי החפירות החשובים ביותר של המרחב הלאומי הסמלי, הפך לזירת התנגשות בין האוטופיה התכנונית למציאות העירונית המורכבת; במקום זה העבר, הכמיהה אליו וצורכי ההווה נפגשים בצורה החריפה ביותר.

סיכום

מאמר זה שפך אור על הנסיבות ההיסטוריות של הקמת הגן הלאומי סוכב חומות ירושלים בראי התחרות הממסדית על ניסוח הישראליות הממלכתית במרחב הירושלמי. הדגשנו את מעורבותם הפעילה של גופי ידע מקצועיים בעשייה הממסדית ופרסנו את מארג השחקנים, אנשי המקצוע ואנשי המעש הפוליטיים שזיהו מה שתפסו כהזדמנות היסטורית, ושפעלו למיציאה.

בשנים הראשונות, הקדחתניות, של המדינה קמו גופים ממסדיים-מקצועיים שעיצבו את הטריטוריה הישראלית כמרחב לאומי על ידי הבנייתם של ערכים תרבותיים, אסתטיים והיסטוריים המשותפים לאזרחי המדינה היהודים. רשות הגנים צמחה ממנגנון שהקים קולק בחסותו של ראש הממשלה בן-גוריון באמצע שנות החמישים, וקולק הועיד לו תפקיד מרכזי בעיצוב הנוף הלאומי. עם כיבוש ירושלים הניפה הרשות את דגל שליחותה הממלכתית במטרה להפוך לאחראית למקומות הקדושים ובראשם לרחבת הכותל המערבי. מבצע הבזק להכשרת הרחבה כאתר לאומי והתעוזה שהייתה גלומה בו מעידים על דפוסי פעולה שהתבססו לאורך השנים בין קולק לינאי, מנכ"ל הרשות, בהכשרת אתרים היסטוריים. על אף חגיגות הרגע, נכשל המהלך בשל כוחם של מתחרים נחושים לא פחות מן המחנה הרתי-לאומי.

בעקבות ההפסד הצורב פנו קולק וינאי להקמת הגן הלאומי מסביב לחומות. הנסיעה המשותפת לירושלים שהסתיימה בשיחת טלפון עם ראש הממשלה אשכול, מצביעה על שילוב הכוחות המוצלח בין הגורמים המקצועיים לפוליטיקה הממסדית. מבחינה ממסדית מסר קולק לידי רשות ממלכתית שטח עירוני בהיקף חסר תקדים. לכאורה החליש הסכם האצלה זה את כוחו והפקיע מידי העירייה את השליטה בקרקע. אולם למעשה היה זה מהלך פוליטי מבריק: המעמד החוקי החזק של גן לאומי

103 אנתרופולוגים עמדו על הפער שבין חיי היום-יום והערך שאנשים מעניקים לביתם לבין ההכרזה על אותם בתים כמונומנט היסטורי, הכרזה הנעשית על ידי גורמים רשמיים בתהליך המוכתב מלמעלה, והמתערב בחיים של אנשים בצורה שרירותית. ראו לדוגמה: M. Herzfeld, *A Place in History: Social and Monumental Time in a Cretan Town*, Princeton, NJ 1991

אפשר לקולק חסר המשאבים להרחיק מתחרים חזקים ממנו, בפרט סוכנויות מדינה מפתחות, והבטיח כי באגן החזותי של העיר העתיקה יחול סדר יום תכנוני שבמרכזו יופייה של ירושלים ונכסיה ההיסטוריים והתרבותיים, נכסים שהוא ראה עצמו מופקד עליהם מטעם הקהילה הבין-לאומית. יצחק (איציק) יעקבי, יד ימינו של קולק באותן שנים, סיכם זאת בקיצור נמרץ: 'ימין משה הייתה שלו, הפארקים הלאומיים היו שלו, לממשלה לא הייתה שם דריסת רגל'.¹⁰⁴

מבחינה מקצועית הידע העדכני שרכש דביר התערב באופן מרתק ונועז בעיצוב לכה של ירושלים ובחיפוש אחר סממני הישראליות במרחב האגן הקדוש. דביר השכיל לתרגם את החזון התכנוני לשפה הסטטוטורית ובוזה כוחו. הוא מיזג בהצלחה את הערכים הבריטיים עם מפעל הציונות הממלכתית; החגורה הירוקה שביקשו הבריטים ליצור מסביב לחומות כדי להגן על דימויה של ירושלים כרעיון חזותי של קרושה, רוחניות ויופי, עוצבה מחדש כמרחב סמלי ישראלי, כנוף קדומים תנ"כי. הרגישויות הסביבתיות שהביא דביר מארצות-הברית הפכו לסימני דרך בחיפוש האדריכלי הדרורי אחר המקום ובניסיון לנסח ישראליות המושרשת בנופי הארץ. התגובה המידית על ההזדמנות ההיסטורית והאוריינות הסטטוטורית של דביר אפשרו לו להפוך חזון תכנוני מגובש, שפרט על נימים קולקטיביים, לתכנית פעולה שעקפה את מוסדות התכנון, ושאושרה במהירות שיא בחלונות הגבוהים ביותר בממשלה.

הגן הלאומי בטבורה של ירושלים קם והיה לעובדה מוגמרת. עבור בניזמן, מבקר נחרץ של מדיניות התכנון בירושלים, הייתה זו 'החלטה בודדת בה הועדף הערך הנופי והרוחני על פני שיקול שביקש להעצים את הנוכחות היהודית',¹⁰⁵ מהלך תכנוני יחיד שהתעלה מעל לצורכי השעה הדוחקים, ושפתח פתח להתקבעות יופייה של העיר וערכיה האוניוורסליים בנוף. הייתה זו שעתו היפה של קולק, שנשא ונתן עם הקהילה הבין-לאומית במטרה לזכות באחריות ובסמכות לשמור על יופייה של ירושלים כרעיון חזותי המגלם עבור העולם המונותאיסטי את קדושת העיר כמצע לפיוס בין העמים. אולם בפועל על אף מעמדו החוקי של הגן הלאומי, מעולם לא תפקדו או נחו שטחי האגן הקדוש כמערכת רציפה וקוהרנטית. הקשיים ביישום התכנית נתגלעו למן ההתחלה.¹⁰⁶ דומה כי סיפורו של הגן הלאומי הוא שיעור מאלף על מגבלות הכוח של הברית הממסדית ושל המאמצים להציב את הדימוי העירוני של העיר – הדימוי האסתטי, הנשגב וההיסטורי – כערך מארגן העולה בחשיבותו על

104 א' אושרוב, 'טדי בוי', זמן ירושלים, 23 באוקטובר 2009.

105 בניזמן (לעיל, הערה 30), עמ' 269.

106 למרות ההצלחה הסטטוטורית, פותחו מקטעים נקודתיים בלבד, בעיקר לאורך הטיילות מסביב לחומות וכן בגיא בן הינום, כדוגמת גן וולפסון וגן מיטשל. שני האתגרים המרכזיים שנתגלו למן ההתחלה היו היעדר מימון ממשלתי ומורכבות סוגיות הבעלות, הארכאולוגיה והדת. בשנים הבאות נוצרה שיטת עבודה שבה פיתחו העירייה והקרן לירושלים' קטעי גינות וירק באופן מקוטע וחלקי. המטיילים בשטח כיום יכולים להבחין בלוחות הקדשה של 'גן לאומי גני ירושלים' ושמות אחרים, במקום השם הרשמי של הגן – עדות לבלבול ולמבוכה בשלבי הביצוע. התכנון המפורט של מקטעי הגנים נמסר לאדריכלי נוף שונים, ביניהם משרד מילר-בלום ושלמה אהרונסון. לפועלם של ליפא יהלום ודן צור בגן וולפסון ראו: א' הירשפלד, 'בין סמלים לסלעים', נ' ליסובסקי וד' דולב (עורכות), תבנית נוף: הגנים של ליפא יהלום ודן צור, תל אביב תשע"ב, עמ' 167-190. על פועלו של אהרונסון בגן ראו: Sh. Aronson, "The Park outside the South Wall of the Old City", מירון ובר (לעיל, הערה 51), עמ' 192-195; להרחבה על שלבי היישום והביצוע בגן ראו: וילקוף (לעיל, הערה 33), עמ' 89-103.

טדי קולק, יהודה
עמיחי ומשה
עמירב בהפגנה
נגד חזירת
יהודים לסילואן,
שנות התשעים
המוקדמות
(באדיבות משה עמירב)

צווי התפקוד העירוני וחי היום-יום בבירה. בשנת 1997 הועברו סמכויות הניהול של האזור הסמלי ביותר בגן, אתר החפירות עיר דוד, לידי גוף פרטי, עמותת אלע"ד (ראשי תיבות 'אל עיר דוד'), המזוהה עם גורמי ימין דתיים, והפועלת מאז אמצע שנות השמונים לייחד את סילואן.¹⁰⁷ מיזם הזהות הממלכתי של 'נערי בן-גוריון', שלמענו נקבע המעמד הסטוטורי של הגן הלאומי, עבר מהפך. אתר הביקור נותר במסגרת הסטוטורית החזקה שיצרו קולק, ינאי ורביר בשם המיזם הממלכתי, אך עתה נוצקו לתוכה ערכים מגזריים שנויים במחלוקת.

המנגנון שנוצר בימיו של קולק קם כעבור ארבעה עשורים על יוצרו. המתחרים מבית על הזכות להגדיר את הממלכתיות ואת הזהות הישראלית נטלו לידיהם את המושכות. בימי האופוריה שלאחר המלחמה העניקה ההכרזה על הגן הלאומי לקולק את האוטונומיה שביקש למען מימוש חזונו האוניוורסלי לירושלים – פסיפס תרבותי וסמל לסובלנות בין-דתית. אולם דווקא אוטונומיה זו אפשרה את כניסתם של גורמים חדשים המערערים את גלעין החזון האוניוורסלי של העיר. קולק, שצפה בעיניים כלות במפעלו הקורס, התנגד בכל כוחו לפעילותה של אלע"ד בסילואן, אך עם חילופי הדורות דעכה גם ההתנגדות של המחנה שייצג.¹⁰⁸

107 פעילותה השנויה במחלוקת עוררה דיון ציבורי ער. ראו לדוגמה: א' פורטוגלי, 'שימו סוף להפרטה הפוליטית של עיר דוד', YNET, 5 בפברואר 2012.

108 אושרוב (לעיל, הערה 104). יעקבי תיאר כיצד בא לשכונה וניסה להחזיר את המשפחה הערבית הראשונה שפונתה מביתה על ידי אלע"ד, אך נכשל. ריאיון עם יעקבי (לעיל, הערה 9).

השינויים בגן הלאומי באלף השלישי מזמינים מחשבה מחודשת על הרגע ההיסטורי שהוא בקיץ 1967, על כוחה של המסגרת הסטטוטורית המוצקה ועל המתחים הפנימיים שהתגלעו למן ההתחלה בתכנית להגשמת החלום הנושן – חגורה ירוקה סביב חומות ירושלים. מתחים אלה נבעו מן התשוקה לממש את המרחב כנוף קדומים, כרעיון חזותי וחושי למבקר הישראלי ולצליין האירופי, מן הלהט להאציל על העיר כולה עֶצְמָה של זהות ושייכות, רוחניות וקדושה, באמצעות נוף פתוח בטבורה. בדיעבד מומש החזון הבריטי רב הקסם ברגישות לסביבה, אך לא בהכרח לאדם המתגורר בה. המסגרת החוקית עתירת הסתירות הפנימיות שאת גלגוליה ניתחנו למעלה פרוסה כיום כתשתית וכמצע לפעולה. בתוכה נארגים חיי היום-יום באגן ההיסטורי ומזינים את המתח שבין קדושה לפוליטיקה, בין הישראליות ליחס אל האחר החי בה, ובין מפעל בינוי הבירה היהודית לקוצר הראות של חזון המרכז הרוחני האוניוורסלי שלאורו תוכנן הגן הלאומי.

נספח סטטוטוריקה: מעמדות עיקריים בשטחי הגן הלאומי¹⁰⁹

תאריך החלתו והערות	סוג המעמד החוקי
29 ביוני 1967 – החלטת הכנסת על הרחבת גבולותיה המוניציפליים של ירושלים, בכללם שטחי הפארק.	שטח מוניציפלי של ירושלים
3 בדצמבר 1968 – הפקדה בוועדה המחוזית (לאחר אישור בוועדת המשנה למרחב התכנון המקומי ירושלים העתיקה וסביבתה ב־8 באוקטובר 1968). 15 באפריל 1969 – אישור בוועדה המחוזית. שלב א של כ־1,100 דונם מתוך כ־3,000 דונם מתוכננים בשלושה שלבים.	עמ/6 – תחימת שטח לגן לאומי סביב חומות ירושלים
31 במרס 1974 – הכרזה על ידי שר הפנים בורג, תשריט התכנית הוא תשריט עמ/6.	ג/11/19 – הכרזת הגן הלאומי
1970 – סיום ההכנה. 24 בפברואר 1976 – אישור בוועדה המחוזית. 31 במרס 1977 – פרסום ב'רשומות'.	עמ/9 – תכנית מתאר לירושלים העתיקה וסביבתה
31 באוגוסט 1967 – כל שטח האגן ההיסטורי הוכרז כאתר עתיקות בתוך אזור רחב יותר.	פקודת העתיקות
28 ביוני 1967 – אישור בכנסת. אמצע מאי 1969 – הוחל על האתרים יד אבשלום, קבר זכריה מתוקף 'תקנות השמירה על המקומות הקדושים ליהודים, התשכ"ט-1969'.	חוק השמירה על המקומות הקדושים, התשכ"ז-1967

109 על פי בר (לעיל, הערה 10), עמ' 228-229.